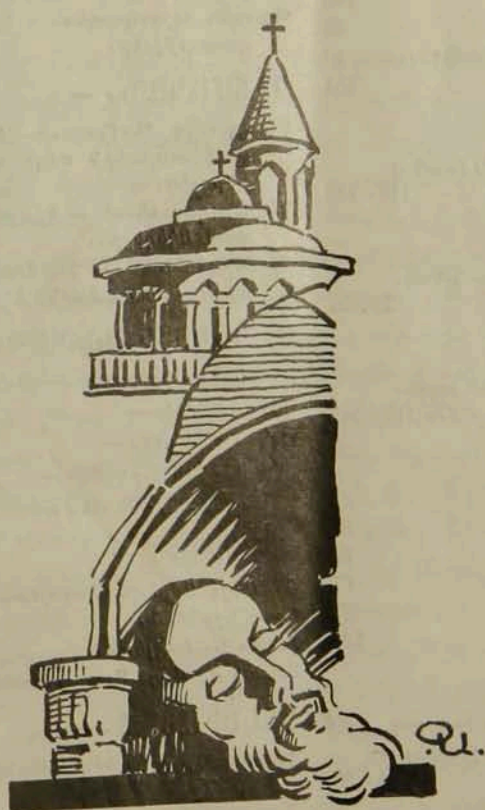

ԱՌԻՆ

ԱՄՍԱԳԻՐ

ԿՐՕՆԱԿԱՆ - ԳՐԱԿԱՆ - ԲԱՆԱՍԻՐԱԿԱՆ

ՊԱՇՏՈՆԱԿԱՆ ՀՐԱՏԱՐԱԿՈՒԹԻՒՆ ԵՐՈՒՍԱՂԵՄԻ ՀԱՅ ՊԱՏՐԻԱՐԿՈՒԹԵԱՆ

ՏՊԱՐԱՆ ՍՐԲՈՑ ՅԱԿՈԲԵԱՆՑ
ԵՐՈՒՍԱՂԵՄ

1943

Մ Ի Ո Ն

ԺԷ. ՏԱՐԻ — ՆՈՐ ՇՐՋԱՆ

1943

⇒ ՀՈԿՏ. — ՆՈՅ. — ԴԵԿՏ. ⇐

ԹԻԻ 10-11-12

ԽՄԲԱԳՐԱԿԱՆ

ՀԱՅՐԵՆԻՔԻՆ ԻՐԱԿԱՆՈՒԹԻՒՆԸ

Տարօրինակ թուի թերևս խորագիրը մեր Խմբագրականին, քանի որ աւելի քան ստոյգ է թէ այդ հայրենիքը իր գաւաղներուն սրտին խորը բնաւ չէ դադարած իրաւ ըլլալէ։ Մշուհներ, պատմութեան բերումներ, այդ հայրենիքին գաւաղներուն և երկրին իրականութեանը մէջտեղ, պատուարի, վարագոյրի նման դեր մը ունեցած են, բայց երբեք՝ անթափանց ընծայելու չափ զանոնք իրարու։

Երկար, շատ երկար եղաւ մեր սպասումը, եւ խոր՝ մեր տառապանքը, բայց բնաւ չպակսեցաւ մեզի յոյսին քաղցրութիւնը։ Անցնող քառորդ դարուն՝ մեր հայրենիքը, իբր հաւասարապատիւ անդամ Խորհրդային Միութեան, արդէն գոյութիւն ունէր և կը վայելէր հզօր պաշտպանութիւնը այս վերջինին։ Հակառակ որ ան մեր պատմական բնաշխարհին մէկ մասը միայն կը բովանդակէր, բայց մեր միակ ազգային տունն էր և կենդանի վառարանը մեր դարաւոր ձգտումներուն, երազներուն և հաւատքին։

Հայ սփիւռքը հակառակ հայրենի հողի իր կարօտին, տազնապներ ու վարանումներ ունեցաւ։ Ոմանք ցաւով մտածեցին թէ Հայ նոր Հայրենիքը չունէր այն բացարձակ անկախութիւնը զոր մենք կ'ուզէինք որ ան ունենար։ Ուրիշներ՝ խորթ և օտարոտի կը գտնէին Խորհրդային Հայաստանի իրաւակարգը։ Եւ տակաւին գտնուեցան դժգոհներ՝ թէ Հայաստան ինչո՞ւ իր դուռները լայնօրէն չէր բանար Սփիւռքի ստուերաշխարհներու մէջ նստող կիսակործան հոգիներուն։

Իբր զգացում՝ արդար, բայց իրականութեան քիչ համապատասխան այս մեղադրանքները այսօր մեղմացած և անուշցած են այլևս։ Այսօրուան աշխարհին մէջ մեր ծաւալն ու տնտեսութիւնը ունեցող ոչ մէկ ժողովուրդ կրնայ վայելել այն անկախութիւնը՝ զոր մենք կը պահանջէինք յաճախ։ Իսկ տարածքը մեր երկրին՝ այն շատ պզտիկցած «ածուին», որուն մեծ մասը դեռ երէկ երկար ու խնամոտ ոռոգումներու և մշակման կը կարօտէր, կը մնայ հետևաբար անբաւական իր ծոցին մէջ տակաւ աճող աւելի քան մէկ միլիոն բնակչութեանը համար։ Հայրենիքը տասնեակ մը տարիներ առաջ զերազոյն զոհողութիւններու զինով միայն կրցաւ իր դուռները բանալ գաղթաշխարհի թէև քիչ՝ բաց բախտաւոր իր գաւաղներուն։ Քիչեր, շատ քիչեր, ճիշտ կերպով ուղեցին արժևորել տաժանագին ըլլալու աստիճան ներքին այն հզօր ճիղը՝ զոր մեր երկիրը կը ջանար եւ կը նիւթէր, մշակելով հողը, բանալով ջրանցքները, զարգացնելով

գիւղատնտեսական աշխատանքները, յառաջ տանելով ձկնաբուծութիւնն ու անտառամշակութիւնը, եւ ուշագրաւ համեմատութիւններու հասցնելով ճարտարագործութիւնը իր բոլոր երեսներուն վրայ:

Շատցան նորակերտ բնակարաններու թիւը, դուարթ կանաչութիւններով ծածկուեցան դարերով անմշակ հողերը, շնորհիւ բացուած ջրանցքներու և ջուրի բաշխումներու: Հոյակապ գործարանները — որոնցմէ ոմանք՝ քաուչուի, պահածոյի և քոնեակի, կը մրցին բովանդակ Խորհրդային երկիրներու նման հաստատութիւններու հետ — իրենց շոգեպինդ աշխատանքին մէջ տակաւ շատցուցին պակտով բարիքները: Նիւթական շինարարութեան հետ՝ յառաջագրուեցան վարչական և ընկերային բարենորոգումներ, ինչպէս նաև առողջապահական և մշտաւարժան աշխատանքներ: Մասնաւոր զարկ տրուեցաւ կրթական և մշակութային գործին, և երևան մայրաքաղաքը՝ դարձաւ կեդրոն հայ մտքին:

Ժողովրդային լուսաւորութեան հարիւրաւոր հիմնարկութիւններ, գրադարաններ՝ ամէնուրեք, որոնց մէջ՝ Հայաստանի պետական հանրային գրադարանը կը նկատուի Սովիէտ Միութեան առաջնակարգ գրադարաններէն մէկը, շնորհիւ իր ունեցած հազուագիւտ հատորներուն. շուրջ մէկ ու կէս միլիոն գիրքեր:

Դպրոցներու ցանցը որ այսօր գոյութիւն ունի մեր հողին վրայ, և կըրթական հիմնարկութիւնները, երբեք իրենց նմանը ունեցած չեն: Հակառակ պատերազմի արհաւիրքին, այդ կարգի ձեռնարկները կը շարունակուին անընդհատ, ժողովրդական կրթութեան և լուսաւորութեան ի հաշիւ: Իսկ գոյութեան շքեղ պայքարը զոր հայ արի արանց զինուորները կը մղեն իր զաւակներու արիւնով դեռ նոր զնուած հայրենիքին ի խնդիր, վեր կը մնայ ամէն զնահատանքէ:

Սակայն այս բոլորին պէտք կ'արդեօք, Հայաստանը սիրելու համար: Հայրենիքի սէրը փոխարինութիւն չի պահանջեր. անիկա գերիվեր է ամէն կարգի հաշիւներէ և նկատումէ: Մենք տակաւին այսօր կը մեղադրենք մեր այն նախնիքը որ իրենց թագաւորին կամ իրարու դէմ թշնամական զիրք բռնելով կը վտանգէին երկրին շահերը: Քաղաքացիական առաքինութիւնները որքան մշակուին և ընդհանրանան՝ այնքան ալ կը նուազին մարդկային այն տկարութիւնները որոնք երբեմն կը հասնին մինչև մատնութիւն, մինչև հայրենադաւուրութիւն:

Դեռ երէկ, զաւառական վարժարանի մը կառուցումը, հայու մը նախարար անուանումը, հայերէն թերթի մը երևումը և կամ նոր եկեղեցիի մը հիմնարկէքը՝ հրճուանքով ու փառքով կ'ուռեցնէր մեր կուրծքերը. ինչպէս չ'երկրի «նորամանակ» Հայաստանին համար, ուր նոր կեանք, նոր գործ և յառաջդիմութեան նոր հորիզոններ կան, հազար անգամ նահատակուած բայց չ'մեռած այս ժողովուրդի զաւակներուն համար:

Հեռատես ժողովուրդները կը գուշակեն ասպագայ հնարաւորութիւնները, զգուշանալով արկածալից փորձերէ, և էական մեծ նպատակին հասնելու համար պատեն առիթին զիտեն սպասել: Կարճատես ժողովուրդները միայն անընդունակ են լայն հայեացքներու և հորիզոններու, պահանջելով իրենց բաղձանքներու անմիջական կատարումը՝ անհամբեր և ջգտողիւ: Մենք՝ Հայերս, դժբախտաբար եղած ենք յաճախ այս վերջիններէն. հազիւ ըմբռնած թէ ինչ է Ազատութիւնը, վճռեցինք անոր տիրանալ անյապաղ. ուղեցինք որ Հայաստան մէկ օրէն, և մեր օրով վերականգնի. և մեր կորստաբեր արշաւին մէջ փոխա-

նկատողութիւնները ընթերցողի հոգիին մէջ: Մենք ամէն բանէ առաջ և ամէն բանէ վեր՝ կը հաւատանք Հայ Հոգիին, և դարաւոր փորձառութեամբ սորված ենք թէ այդ հոգիին գերագոյն պաշտպանը դարձեալ Հայ Հայրենիքն է՝ ամէն բանէ առաջ և ամէն բանէ վեր: Հայ արուեստագէտը Լոնտոնէն, Նիւ-Եորքէն, Փարիզէն, կարենայ թերևս խորունկ ներշնչումներ իւրացնել, բայց չի կրնար այդ ներշնչումները հայացնել, — որ հոս կը նշանակէ ազատագրել անցաւորը որոշ տեսականի մը մէջ — որքան ատեն որ անոր աչքը չկշտանայ զոյներու, զիծերու կախարդական այն հանդէսէն, որ երկիրն է, որ հայրենիքն է ամէն հոգեկան դրութեան դիմաց: Ի՞նչ շքեղ էին Արևմտահայ Գրականութիւնը փառազարդող տաղանդները, բայց ո՞րքան քիչ է հայրենի շէշտին, ձայնին բաժինը այդ տաղանդներէն մեզի ժառանգ մնացած զործերէն ներս, վասնզի այդ զրաւանութիւնը իր խոշոր մասով չէ պաշտպանուած Հայոց Հայրենիքէն: Թէ՛ Եւրոպայի, թէ՛ Ամերիկայի մէջ, Հայ միտքը դեռ նոր՝ մեծ անուններ նուիրեց այդ Մշակոյթներուն: Մենք զանոնք կորսուած չենք նկատեր, բայց կը ցաւինք որ անոնք աճում մը չեն եղած Հայ մտքի փառքին վրայ: Ահա թէ ինչու չենք դադրիր պահանջելէ այդ Հայրենիքին իրականութիւնը՝ կենդանի և բարախուն, Սփիւռքի բոլոր խաւերուն ալ հոգիէն ներս: Ան որ օրուան իր աշխատանքը կ'աւարտէ և իր քայլերը կ'ուղղէ իր տունը, չի՞ այցելիր արդեօք այն միւս իրականութենէն, որ Խորհուրդն էր ըլլալու այդ տունին, այս անգամ՝ սեպհական հոգի երեսին, իբր մէկ բլիշը Հայ Հայրենիքին:

Հայ հարուստը որ օտար հոգին վրայ ստիպուած է լաստակերտել իր ընդեծին շնորհները, հոգի ընդերքէն կամ տնտեսական մրցադաշտէն քաղելով այն բոլոր բարիքները, որոնք իրենք ըլլալու չափ իր ցեղին արժէքները կը կրկնաւորեն հոգեպէս, թերևս ինքզինքը պիտի զգայ այլապէս բարձրացած, եթէ երբեք իր ձեռնարկներուն վերև և անոնց խորը գտնէ Հայրենիքի Ոգիին անվրէպ պաշտպանութիւնը. կ'ակնարկենք այն ամէն կառույցներուն, հաստատութիւններուն, որոնց գումարումովը պայմանաւոր է ամէն քաղաքակրթութիւն: Հայ միտքը, հայ տնտեսութիւնը, հայ արդիւնաբերական ստեղծագործութիւնը՝ Հայրենիքի վրայ և համար:

Այն սերունդը որուն աչքերը բացուեցան առաջին Մեծ պատերազմի սարսափներուն վրայ, և ոսկորները ճանչցան մեր պատմութեան ամէնէն մեծ աղէտին ծանրութիւնն ու արհաւիրքը, այսօր կը մնայ Սփիւռքի քաւարանեան պայմաններուն մէջ: Մեր խօսքը այն երիտասարդ սերունդին է, որ իր ուսերուն է առած ազգային կեանքի իրական տաղնապը, մէկ կողմէն շահելով իր մարմինը, միւս կողմէն տառապելով՝ իր հոգիին վրայ կարենալ պահելու հերոսական պայքարը:

Հայոց Հայրենիքը այս տղոց հոգիին տրամութիւններուն վերև աշտարակուող գեղեցկութիւնն է: Այդ է պատճառը թերևս, որ անոնք ամէնէն աւելի զգան այդ կառուցուող Հայրենիքին շքեղ հմայքը, անով լուսաւորելու իրենց ներկային նսեմութիւնները. և անոր մէջ դրած իրենց երազներուն ու հաւատքին ջերմութիւնը, շարունակեն արծարծուն պահել և սպասել՝ միշտ խանդոտ ու յուսալից, այն օրուան, երբ իրենց արի բազուկները ամբողջութեամբ պիտի տրամադրուին Հայ Հայրենիքին ոյժին, փառքին և գեղեցկութեան:

Եւ ապա զալու համար մեր հոգին ամէնէն աւելի մթաստուերող իրողու-

Թեան՝ կրօնի ազատութեան, վստահ ենք այսօր առաւել քան երբեք, որ ան իբրև սկզբունք մը միայն պիտի չմնայ Խորհրդային կարգերէն ներս, այլ պիտի ընդունուի տակաւ, ըլլալու խարխալը մարդուն իմացական, բարոյական և գեղարտական ապրումներուն: Խորհրդային իրաւակարգը, մանաւանդ այս վերջին Մեծ պատերազմէն վերջ, ըմբռնել կը թուի թէ ժողովուրդի մը կեանքին սկզբունքը և իր ոյժին ու մեծութեան զաղտնիքը նիւթականը չէ և չի կրնար ըլլալ, և թէ ան կը կայանայ հրայրքին մէջ՝ զոր ժողովուրդները կ'ընծայեն հոգեկան արժէքներուն:

Կրօնը անհրաժեշտ ազդակ մըն է քաղաքակրթութեան. և Խորհրդային Ռուսիան, իրմէն ժամանակաւորապէս հերքուած այս մեծ ճշմարտութիւնը վերստին ընդունելու ճամբուն մէջ է, ինչպէս ցոյց կուտան ցարդ այդ ուղղութեամբ առնուած քայլերն ու զինումները:

Ընդհանուր այս շրջափոխութեանը մէջ ապահով ենք որ Հայաստանեայց եկեղեցին ալ պիտի չուշանայ վերագտնել իր դարաւոր խորհուրդին ամբողջ շքեղութիւնը, դառնալու համար Հայոց Հայրենիքին ոչ միայն հրայրքը, պատմական անոր կերպարանքին բերեղացումը, այլ և պիտի անդրադարձէ համազգային համաքրիստոնեայ հոգեղէն իրականութեան նոր խռովքները, նոր բերեղացումները:

Մեր այս զգացումները՝ երևոյթներու մակարեւրումներ ըլլալէ աւելի, իրականութիւններ են բարեբախտաբար, և խոր վստահութիւն կրնան ներշնչել բոլոր անոնց՝ որոնք Հայրենիքի սիրով և մտածումով ապրեցան և կ'ապրին:

Սփիւռքի Հայութիւնը իբրև եկեղեցի, դպրոց, տնտեսութիւն և հանրային կեանք, կը շարունակէ պահել անշուշտ ինչ որ ունի ցարդ, եղածը նորոգելով և աւելի զարգացնելով, ժամանակի ընձեռած կարելիութիւններուն համեմատ: Ընել այս ամէնը՝ պարտք և անհրաժեշտութիւն է, որպէսզի Սփիւռքի Հայութիւնը իբրև ժողովուրդ և ազգ չկորսուի օտարութեան մէջ և մնայ միշտ անբաժան ոչ միայն իր Հայրենիքի զաղափարէն, այլ նաև անոր ֆիզիք ամբողջութենէն:

Վստահ ենք թէ Հայաստանի իմաստուն վարիչները պիտի զիտնան այս ամէնը, իրենց հայրենաշէն մեծ ու սրբազան գործին մէջ չմոռնալու համար Մեծ Պաւլոսի Սփիւռքի Հայութիւնը, որ հայրենի կիզիչ կարօտը իր հոգիին խորը, անընկճելի կորովով և ապագայի հաւատքով կը շարունակէ վեր բռնել իր ֆիզիքական շէնքին հետ միասին իր հոգիին կառոյցը, Սփիւռքի մշուշներէն նայելով այն հեռաւոր բաղձանքին որ այսօրուան Հայոց Հայրենիքն է:

Սրտապնդիչ է հաստատել որ արտասահմանի մեր բոլոր զաղութներուն մէջ, օրուան կարգախօսը կը կազմէ Հայոց Հայրենիքին օգնելու մտածումն ու ճիգը, ինչ որ տարիներէ ի վեր գործով ու խօսքով կը ջանային ընել արդէն Հ. Բ. Լ. Միութիւնը, ՀՕԿ-ը, Հ. Ե. Ընկերակցութիւնը, Հ. Ե. Միութիւնը, և կարգ մը Հայրենակցական Միութիւններ և կազմակերպութիւններ, խորունկ և անալլալ ուխտով, և հայրենի վերաշինութեան աննահանջ սիրով և հաւատքով:

Այսօր առաւել քան երբեք մօտ ենք այդ երազին իրականութեանը, որուն բաղձանքով կը բացուին այս օտարութիւններու մէջ իր խանձարուրը քակող մանուկին շրթները, և զոր չտեսնելու մղձաւանջէն կը տառապին գերեզմանին մօտեցող պանդուխտ հայորդիները:

ԽՄԲ.

ԿՐՕՆԱԿԱՆ

ՔԱՐՈՋ ԾՆՆԴԵԱՆ

«Ոչ գոյր նոցա տեղի յիջեալին»:
(ՀՈՒԿԱՍ Բ. 7)

Սուրբ Ծննդեան տօնը մեծամեծ դասեր կը պարունակէ, ու շատ մը խորհրդածութիւններու կը մղէ մեզի: Մարիամի և Յովսէփի նազարէթէն Բեթղեհէ մը գալը՝ ապացոյց է անոնց հնազանդութեան: Նորածին Փրկչին չքաւորութիւնն ու ամէնքէն լքուած վիճակը՝ աշխարհի ճոխութեանց անձնատուր չըլլալ ու մեր վիճակին համակերպիլ կը սորվեցնեն մեզի: Հրեշտակներուն օրհներգութիւնն ու հրաշալի աստղին երևումը՝ այդ աստուածային Մանուկին ամենակարողութիւնը կը յայտնաբերեն: Հովիւներուն ու մօզերուն այցելութիւնն ու երկրպագութիւնը՝ երկրպագութեան և սիրոյ մեր պարտականութիւնը կը յիշեցնեն՝ հանգէպ Աստուծոյ, որ այնքան սիրեց մեզի: Բոլոր այս խորհրդածութիւններն անշուշտ ընտանի են մեզ, վասնզի անոնցմով ներշնչուած ենք թէ՛ կրօնական դաստիարակութեամբ և թէ՛ եկեղեցիին բեմէն մեր լսած քարոզներով. այս խորհրդածութիւնները ներկայացած են նաև մեր միտքերուն ամէն անգամ՝ երբ աչքէ անցուցած ենք Ս. Աւետարանի էջերը: Ու հարկաւ մեր յափշտակուած հոգիները ի տես Քրիստոսի հրաշալի ծննդան մղուած են առաքինական գործերու, աղօթքի ու քրիստոնէական պարտականութեանց կատարումին:

Այսօր մեր Տիրոջ ծննդեան այս Սըրբալայրին մէջ, ուր անձամբ ներկայ գլուխուելու երջանիկ բախտը ունինք, կ'ուզէի որ ուշադրութիւն դարձնէք այն խօսքին վրայ, զոր բնաբան ընտրեցի քարոզիս. «Ոչ գոյր նոցա տեղի յիջեալին»: Անոնց տեղ չի կար իջեալին մէջ: Այս քանի մը բառերը երեան կը բերեն Հրեաներու տըմարդի խտասրտութիւնը, երեան կը բերեն նաև Հրեաներէն տարբերութիւն չունեցող քրիստոնեաներուն ապերախտութիւնն ու յանցաւոր անտարբերութիւնը:

Ս.

Արեւելքի ժողովուրդներուն մէջ, ինչպէս մինչև այսօր, ասկէ առաջ ալ նուիրական օրէնք մը եղած է հիւրասիրութիւնը, ըլլայ նոյն իսկ թշնամիներու համար: Արդ, այդ հիւրասիրութեան պարտականութիւնը զանց առնուեցաւ Մարիամի և Յովսէփի համար, հակառակ որ անոնք չափազանց յոգնած էին ու մտատանջ վիճակ մը ունէին Բեթղեհէ մը հասած ժամանակին: Հակառակ որ ի տես ամենասուրբ Կոյսին պէտք էր որ մարդասիրութեան ու կարեկցութեան զգացումներով լեցուէին Բեթղեհէ մի կիներուն սիրտերը: Հակառակ որ Մարիամի ու Յովսէփի ծննդավայրը Բեթղեհէ մը քաղաքն էր, ու անկարելի էր որ Բեթղեհէ միջիններուն ծանօթ չըլլային անոնց անունները, և աղգականներ ու բարեկամներ չունենային այնտեղ: Եւ սակայն դուռ մը անգամ չբացուեցաւ, ներս առնելու և հիւրասիրելու համար զանոնք: Իջեալ նոյն իսկ, որ Արեւելքի մէջ ճամբորդներու առջև բաց է միշտ, գոցեց իր դուռները անոնց երեսին. «Զի ոչ գոյր նոցա տեղի յիջեալին»: Եւ Մարիամ ու Յովսէփ ստիպուեցան զիջերը անցընել քաղաքէն դուրս, միին ու խոնաւ քարայրի մը մէջ, որ ձմրան եղանակին իբրև պատշապարան կը ծառայէր հովիւներուն ու անոնց հօտերուն: Այդպիսի տեղ մը ահա ծնաւ աշխարհի Փրկիչը՝ Յիսուս Քրիստոս:

Պիտի չփորձեմ Բեթղեհէ միջիններուն այս անըմբռնելի տմարդութեան պատճառները փնտռել, թէ արդեօք ի՞նչ էին անոնք, անվստահութիւն, ժխտութիւն, եսասիրութիւն թէ վրէժխնդրութիւն. ասոնք կարեւորութիւն չունին այնքան, վասնզի Աստուած այսպէս նախասահմանած էր, և Մարիամ ու Յովսէփ անտրտունջ հնազանդեցան Աստուծոյ կամքին: Մենք միայն բաւականանանք սքանչանալով Յիսուսի ծնողաց համբերութեան ու անոնց առ Աստուած ունեցած վստահութեան վրայ. առաքինութիւններ՝ որոնք ետքէն պիտի վարձատրուէին հովիւներու և մօզերու այցելութիւններով:

Այսպէս եղաւ Յիսուսի Քրիստոսի աշխարհ գալը: Ան որ ստեղծած էր ամենայն ինչ ու բացարձակ տէրն էր տիեզերքին, Ան որ պարզեւած էր մարդուն կեանք, ա-

սողջութիւն, ստացուածք եւայլն, իր ծնած ժամանակ չի գտներ ո՛չ օրօրոց, ո՛չ ապաստանարան և ոչ ուրիշ յարմարութիւններ:

Բ

Ու հիմա, ներկայ ժամանակիս մէջ ուր կ'ապրինք, փոխուած են արդեօք իրերը եւ լաւագոյն ընդունելութեան առարկայ կ'ըլլա՞յ արդեօք Յիսուս: Հիմա կուտան Անոր այն տեղը, որուն իրաւունք ունի կատարելագէտ:

ա) Ձեռն խօսիր անշուշտ հեթանոսներուն մասին, որոնք չեն ճանչնար Յիսուսը, ոչ ալ անհաւատներուն մասին, որոնք կ'անարգեն ու կը հայհոյեն զԱյն: Բայց ինքզինքնին ճշմարիտ քրիստոնեայ համարողները ի՞նչպէս կը վարուին Անոր հետ: Ի՞նչ տեղ պահած են անոնք Անոր օրէնքներու պահպանութեան մէջ, իրենց կեանքին ու կենցաղավարութեան մէջ, իրենց աղօթքներուն ու պաշտամունքներուն մէջ: Ըստ երևոյթին այդպիսիները կը սիրեն ու կը յարգեն եկեղեցին, բայց հարցնենք թէ արդեօք Քրիստոս ներկա՞յ է այնտեղ, արդեօք Անիկա կը թագաւորէ՞ մեր ընկերութեան ու ընտանիքներուն մէջ: Կը վախճանամ որ, ընդհակառակը, մենք ալ Բեթղեհէմի բնակիչներուն նման չենք ուզեր ընդունիլ Յիսուսը մեր մէջ, կը վախենք զԱյն մեր սիրտերէն, ու կ'արգելինք որ Անիկա թագաւորէ ու ազգէ մեր հոգիներուն վրայ:

Այո, այսօրուան քրիստոնեաներուն մէջ մեր Տէրը Յիսուս Քրիստոս չունի իր տեղը, տեղ մը՝ որ արժանի ըլլայ Աստուծոյ, մեր Արարչին ու մարդկային ազգի Փրկչին: Ու պէտք է հաւատալ թէ առանց Յիսուսի չեն կրնար երջանկութիւն ու յաջողութիւն ձեռք բերել, միութիւն ու խաղաղութիւն ունենալ ո՛չ ազգերը եւ ոչ անհատները:

բ) Այն տեղը զոր Յիսուս իրաւունք ունի գրաւելու և զոր այժմ քրիստոնեաները ի մեծ վնաս իրենց կը մերժեն Անոր տալ, այդ տեղը Փրկիչը կը գրաւէ՞ արդեօք մեր ընտանիքներուն մէջ: Քրիստոնէական օրէնքներով արդեօք կը կառավարուին անոնք: Կը կարդա՞ն անոնք Սուրբ Աւետարանը, ու կը պահե՞ն անոր պատուէրները: Արդեօք Յիսուս է որ կ'առաջնորդէ հայրերն

ու մայրերը իրենց զաւակներուն կըրթութեան ու գաստիարակութեան մէջ: Հաւատացէք որ այս տեսակէտով ալ մեր Տէրը իր տեղը չի գրաւեր մեր ընտանիքներուն մեծ մասին մէջ. Ոչ գոյ նմա տեղի յիշեաւանին: Այո, Յիսուս չի թագաւորեր քրիստոնէական ընտանիքին մէջ, և երբ Յիսուս բացակայի անկէ, այլևս ո՞վ պիտի երաշխաւորէ ամուսիններու փոխադարձ սէրն ու հաւատարմութիւնը և զաւակներու բարեօք գաստիարակութիւնն ու հնազանդութիւնը: Ո՛րքան դժբախտ են այն ընտանիքները, որոնցմէ հեռացած է Յիսուս, ու չ'օրհնեք ու չ'ի պաշտպաններ զանոնք այլևս:

գ) Եթէ ընկերութենէն ու ընտանիքներէն անցնինք անհատներուն՝ ի՞նչ կը տեսնենք. բոլորովին շատերը հեռացած են Փրկիչէն ու չեն ճանչնար զԱյն, ու միշտ կը հայհոյեն ու կը նախատեն Անոր ճշմարիտ հետեւողները: Շատերն ալ բնաւ չեն խորհիր Աստուծոյ զիջիլն վրայ: Ամէնքը իրենց գործերուն և իրենց հաճոյքներուն անձնատուր՝ ժամանակ ու փափաք չունին Յիսուսի վրայ մտածելու: Այդպիսիները, անշուշտ, ճանչցած են Յիսուսը իրենց մանկութեան ժամանակ, ու պիտի յիշեն թերևս իրենց մահուան անկողինին մէջ, բայց հիմա որ և է տեղ չեն յատկացներ Անոր. Ոչ գոյր նմա տեղի յիշեաւանին:

Մենք ալ, իբրև Յիսուսի Քրիստոսի անուշով մկրտուածներ ի՞նչ տեղ պահած ենք Անոր համար մեր հոգիներուն մէջ: Մե՞նք ալ արդեօք Անոր հետ կը վարուինք այնպէս՝ ինչպէս վարուեցան Բեթղեհէմի բնակիչները: Յիսուս առաջին տեղը կը գրաւէ՞ արդեօք մեր կեանքին մէջ, որուն արժանի է: Օրուան մէջ ո՞րքան ժամանակ կը նուիրենք Անոր: Անիկա կը պահանջէ որ առաւօտ և երեկոյ քանի մը պահեր աղօթենք իրեն, իսկ մենք կը հատուցանե՞նք մեր այդ պարտքը: Եկեղեցիին զանգերը կիրակի ու տօն օրերը Աստուծոյ տունը կը հրաւիրեն մեզ: Մեր առողջութիւնը թոյլ տուաւ մեզ երկար պտոյտներ կատարել երէկ, ու թերևս գիշերն ալ թոյլ պիտի տայ երկար ժամանց մը ունենալ բարեկաֆերու և դրացիներու հետ, բայց չի ներեր որ ժամ մը գոնէ Եկեղեցիին մէջ անցընենք. ինչո՞ւ, որովհետեւ մեր սիրտերուն մէջ տեղ չունի Յիսուս. Ոչ գոյր

նմա տեղի յիջեւանին: Յիսուս մեր սիրտերուն դուռը կը բախէ և կ'ուզէ ներս մտնել ու հոն բնակիլ, բայց մեր սիրտերը զբաղած են սնտոյի բաներով, աշխարհն ու սատանան տեղ բռնած են հոն, ու մենք չենք կրնար զանոնք հալածել, և Յիսուս չի կրնար ներս մտնել, վասնզի տեղ չկայ հոն իրեն համար:

Սուրբ Երեմիայի տօնը Աստուծոյ գէպի մեզ ունեցած անսահման սէրը կը յիշեցնէ: Այո, Աստուծոյ կը սիրէ մեզ ու կ'ուզէ երջանկացնել մեզի, բայց երբ մերժելու ըլլանք իր սէրը, այն ատեն պիտի զրկուինք իսպառ Անոր այցելութենէն: Բեթղեհէմ չուզեց ընդունիլ Փրկիչը, և Յիսուս անկէ ետք անգամ մըն ալ ոտք չկոխեց այնտեղ, ու իր հրաշքները, վարդապետութիւններն ու բարեգործութիւնները ուրիշ քաղաքներու մէջ կատարեց, ինչպէս կ'իմանանք Ս. Աւետարանէն:

Զգուշանա՛ք, որ ասանկ դժբախտութիւն մը մեզի ալ չպատահի: Յիսուս այսօր աշխարհ գալով կ'ուզէ այցելել մեզի, կ'ուզէ տեղ գրաւել մեր սիրտերուն մէջ: Պատրաստ ըլլանք ուրեմն զինք ընդունելու. վասնզի եթէ անգամ մը մերժենք, գուցէ այլևս չկարենանք ընդունիլ զինք, ինչպէս որ Բեթղեհէմ այնուհետեւ զրկուեցաւ Անոր այցելութենէն:

Աղօթենք ուրեմն այսօր, աղօթենք մեր բովանդակ կեանքին մէջ բոլոր անոնց համար, որոնք չեն ճանչնար կամ չեն ուզեր ճանչնալ Յիսուս Քրիստոսը: Թո՛ղ մարդացեալ Աստուածորդին, որ ծնաւ այսօր փրկելու համար աշխարհը, դարձի ու ապաշխարութեան շնորհը պարգևէ այդպիսիներուն: Աղօթենք մասնաւորապէս մենք մեզի համար, և ողբանք՝ եթէ մինչև այսօր մեր բարի և մարդասէր Տիրոջ համար չենք կըրցած արժանաւոր տեղ մը պատրաստել մեր սիրտերուն մէջ: Այն մասերին առջև, որ իրեն իբրև օրօրան ծառայեց, և ուրկէ անուշ ժպիտ մը կ'արձակէ դէպի մեզ, երդում ընենք սրտանց սիրելու զինքն ու ծառայելու իրեն այսուհետև: Այո, առաջին տեղը յատկացնենք սիրտերնուս մէջ մեր քաղցր ու բարի Փրկիչին, ու բնաւ չկասկածինք թէ Ան ալ ի փոխարէն իր ընտրեալներու կարգին պիտի դասէ մեզ իր փառաւոր արքայութեան մէջ:

Մ. Ե. Ն.

ՊԵՏՔ Է ՔԱԼԵԼ ԵՐԱԶԻՆ

«Խնդրեցիք նախ զարթոյնալիս
Աստուծոյ...»: (ԴԱՍ. ԺԲ. 31)

Ճիշտ պիտի չըլլար անժամանակ եւ ուշացած համարել խորհուրդը այս պատգամին: Ոչ այն օրերուն, երբ աստուածային Վարդապետին քայլերը կը տանէին զինք իր վախճանին, իր Մեծ Զոհին, եւ ոչ այսօր, երբ այնքան հեռու կը զգանք մենք զմեզ, արքայութեան ստուերներուն իսկ նստելու: Իր առաքելութեան վերջին հանգրուանէն, իրեններուն հետ մտերիմ խօսակցութեան մը մէջ ըստած այս բառերը, խորունկ բեկումնէն կուգան իր փորձառութեան՝ իր ժողովուրդէն: Ինք Աստուծոյ արքայութեան քարոզութիւնը բերելու էր եկած մարդերուն: Ու երեք տարիներ չէին բաւած կարծես հասունցնելու համար կորիզը իր այդ խօսքին: Այդ էր ամբողջ խորհուրդը իր մարդկութեան: Եւ ամէն հրաշք, ամէն բժշկութիւն Աստուծոյ արքայութեան ըզձանքը մատչելի դարձնող արարք մըն էր իրեն համար: Այս կը հաստատէ նաեւ վկայութիւնը աւետարանիչներու, ամէն անգամ որ կը կրկնեն — և միշտ բժշկութիւնէ մը, մարդկութեան տառապանքները ամոքող արարքներէ յետոյ, — «Երջէր ի քաղաքս և քարոզէր զաւետարանն արքայութեան» (Մտթ. Գ. 27, Թ. 35): Ըսել ուզելով այսպէս, թէ այդ աշխարհը, մարմինէն, ասոր ցաւերէն ազատագրուած հոգիներուն երանութեան աշխարհն է: Եւ սակայն, այս բոլորին հակառակ, նոյն ժողովուրդը, դեռ քիչ առաջ ստիպեր էր զինք Անմիտ Հարուստին առակը պատմելու, զայրոյթով մը՝ անոր կուրացած հեշտասիրութեան, նիւթապաշտութեան դէմ: Ու նոյն փորձառութեան արձագանգն է հիմա, որ տարբեր ձեւ ու տրտմութիւն կ'առնէ իր բառերուն և ձայնին մէջ, երբ կ'ըսէ իրեններուն. — «Բայց խնդրեցէք նախ զարքայութիւնն Աստուծոյ, և այն ամենայն յաւելցի ձեզ»:

Ի՞նչ հարկ կրկնութեան, տալու համար պարունակութիւնը այդ արքայութեան: Անիկա խորունկ երազն է ամէն հոգիի:

Ճիշտ է որ թագաւորութեան մը խոր-

հրդապատկերով մտածուած է յաճախ անիկա: Ճիշտ է որ անոր մասնակցողները, անոր բարիքներուն արժանի հանդիսացողները ընտրեալներ, իրենք զիրենք այդ վայելումին յարգարողներ են: Սակայն չէր կրնար աստուածային այդ թագաւորութեան ըմբռնումը այնքան սահմանափակ ըլլալ, միատարր, միակ ցեղի մը զաւակներուն վերապահուելու աստիճան, ինչպէս էր ատիկա մտածումին մէջ հրեայ ցեղապաշտութեան: Սխալ էր մանաւանդ երկրաւոր թագաւորութեան մը գրութիւնը, մարմնական, տնտեսական, փառատենչիկ ակրնկալութիւններու հետապնդումը տեսնել, և նպատակ իրեն դնել անոր գոյութեան:

Արքայութեան երազը, աւելի խորունկ իրողութեան իր հանգամանքով, կ'ուրանայ ամէն մասնաւորութիւն՝ ազգային ու անհատական, կազմելու համար նոր որակով թագաւորութիւն մը, հոգիներու աշխարհէն: Եւ այնքան ընդարձակ՝ բոլոր մարդերը առնելու չափ իր հովանիին և իր վայելումին: Ո՞րն է այն հոգին, որուն երջանկութիւնը կարենար անխառն մնալ, անդրադարձով իր աչքերուն դիմաց պտտող ցաւերուն, մարդկային տառապանքներուն, երջանկութեան ծարաւը ունեցող իրեն նմաններուն: Երջանկութիւնը գերազոյն բարութեան հոգեվիճակն է, զեղումն է: Ի՞նչպէս ըմբռնել որ այդ լիութեամբը զեղուն հոգիներ, իրենց երջանկութեանը մէջ իսկ, չտառապէին ցաւակոծ հոգիներու հաշույն: Երբ հաւանական ալ է որ այս վերջիններու կարգին գտնուին սիրելիներ՝ իրենց յիշատակի խորշերը յարգարած երանութեան վայելքը ապրող իրենց հոգեկան դրութեանէն ներս:

Այս է պատճառը որ արքայութեան ըրձանքը նկատենք ամէնէն խորունկ երազը ամէն հոգիի: Նոյնիսկ անոնց՝ որոնք պիտի վարանէին անոր կարելի իրականութիւնը ըմբռնելէ, խոստովանելէ Ո՞վ պիտի չուզէր քալել այդ երազին: Չէ՞ որ ինքզինք ամբողջ, լեցուն զգալն է ատիկա: Զերծ՝ պակասին, կարօտին տառապանքէն: Աշխարհ մը, ուր բարութիւնը քաղցր կամար մը ըլլայ մարդոց նայուածքէն, մտածումէն, կեանքէն, գործերէն բխող: Ուր, Չարէն հարուածեալը կրկնապէս չխոչտանգուի մարդերէն: Ուր, ամէն իրէ, ամէն էակէ

աստուածային շունչ մը գոլորշիանայ, թեթեւ, անըջային, իրական: Ուր, մարդերը նուազ տառապէին մարմինէն, ասոր լայն տիրապետութեանէն: Ու ատիկա այսպէս՝ յաւիտեաններով:

Ու ատիկա այսպէս՝ նաեւ յաւիտեաններէն:

Ի՞նչ է իմաստը կրօններուն: Ինչո՞ւ կը տարուինք զանոնք ընդոծին համարելու մարդուն էութեան: Կա՞յ ժողովուրդ մը որ իր երջանկութեան խորունկ ըրձանքը պատարագ դրած չըլլայ խորանին վրայ իր պաշտումներուն: Մինչև իսկ շատ վարերէն սկսելով մարդկային ծագումին: Ի՞նչ են խոստովանելը բոլոր պետութեանց, ձգտումները բոլոր քաղաքակրթութիւններուն: Պաղատելի՞ն, բարօրութիւն, լուսաւորութիւն: Չէ՞ որ ասոնք միւս անուններն են արդէն երջանկութեան: Բայց մինչև քրիստոնէութիւն, ամէն կրօն, ամէն պետութիւն, ամէն քաղաքակրթութիւն անբաւարար է եղած ամբողջական ընդգրկումի մը, իրագործումի մը, այդ ակնկալութեան: Ասոնցմէ իւրաքանչիւրը մէկ մէկ թե միայն լուսաւորած, մէկ մէկ ակօս միայն խոր փորձած է բանալ երջանկութեան ըմբռնումէն: Ու ատով՝ թերի: Ու ատով՝ մարդերը կրակին մէջը ապրեցուցած՝ անդիմադիր այդ ծարաւին:

Քրիստոնէութիւնը կուգար ճիշտ շեշտը գտնել տալու մարդկութեան, իրեն միակ զաղտնիքը անոր ծարաւին յագեցումին: Դարերու ճիշդ, քաղաքակրթութիւններու ամբողջ փորձերը չէին յաջողած հաճեցնել մարդկային հոգին: Հրեայ ժողովուրդը ամէնէն աւելի զգացեր էր տառապանքը այդ որոնումին: Ո՞վ մէկ առանձնաշնորհում, ոչ մէկ մարդկօրէն մտածելի միջոց կարող չէր եղած տալ իրեն համայնական երանութեան մը վայելքը: Ո՞չ իր զոհերը՝ Եհովային հաշտ աչքը հովանաւոր ունենալու համար անապատի, թափառումի, գերութեան իր տարիներուն: Ո՞չ իր բանականները՝ յանուն Աստուծոյ փառքին, իր ալ տիրապետութեան տենչանքը գոհացնել կարենալու համար: Ո՞չ իր վաճառականութիւնը՝ «մեղր ու կաթ»ով առատացնելու չափ ամայութիւնները իր լեռներուն ու դաշտերուն: Սակայն, դարերու այդ նօգեհուկութիւնը, պատրաստեւ էր կարծես զայն աւելի հեշտ հե-

ոսգագալու համար ճամբան, ուրկէ զինքը տանիլ պիտի փորձէր, իր՝ ինչպէս ամբողջ մարդկային հոգիին հաղորդ մէկ զաւակը իր արիւնին: Հոգ չէ թէ պիտի տառապեցընէր զայն, իր բթացած կարողութիւններուն ըմբռնողութեամբը: Ու հապիւ ալ կարենար բացուիլ զալիլիացի Նոր Տեսանողէն աւետարանուած երանութեան պատգամին:

Դարեր սակայն, ու քաղաքակրթութիւններ, պիտի քալեն այդ նոր տեսիլքին ուղիով: Ու մինչեւ այսօր:

Անոր մէջ ճոխութիւն, վայելք, դրամ, փառքեր, նիւթական զիւրակեցութիւն, բոլորը վերածուած են իրենց նուազագոյն բայց ճշմարիտ արժէքին: Արքայութիւնը, Յիսուսի մտքին մէջ, հանդիսարանն է համապարփակ ապրումներու, ուր շեշտը ըլլար ոչ թէ նիւթեղէնին այլ հոգեղէն իրողութիւններու վրայ դրուած: Նորաստեղծում մը, վերգնահատանք մը արժէքներու — Սիրելի թշնամին, յաղթել չարին բարիով, տառապիլ ցաւերովը իր նմաններուն, հրճուիլ երանութեամբը քոյր-հոգիներուն, մօտենալ մարդերուն իրեն ընտանի, նոյն երազէն համագրաւուած էակներու: Նոյն Հօրը պատկերը տեսնել անոնց մէջ, ու ճանչնալ իր «եղբայր»ը, առանց ժամանակի ու ցեղի խտրութեան, և այսպէս համայնական զգացումով մը ապրիլ լուսաւոր աշխարհը նորաստեղծեալ այս թագաւորութեան: Ահա արքայութիւնը: Որունկ երազը ամէն հոգիի: Ազատութեան, հաւատարմութեան, եղբայրութեան դարաւոր խոհա՛ւր՝ բոլոր մեծ շարժումներուն, տարերային պոթիկումներուն: Որպէսզի զաղրին կեղեքումները, վերնան դասակարգային խտրութիւնները, հետախաղաղ ջնջուին ունևորի-չունևորի պայքարներու արդիւնք աններդաշնակութիւնները: Ու մարդոց հոգին ապրի հրճուանքը աննիւթ իր աշխարհին:

Համայնական այս երանութեան տիրական կարօտը ունին տողերը վերջին դարու մեր ամէնէն թաւշային, անուշ զգացումներու, անբջային հպումներու վայելքը անձկացող քերթողին, երբ «Արդի Մարդուն Հայր Մեր» կը բանաձէէ՝ աղօթելով. —

«Տո՛ւր ինձի, Տէ՛ր, ուրախութիւնն անանձնական, Ծաղիկներու պէս զայն ժողովեմ՝ նստիս վրան՝ Նայաւածներուն մէջ ամէնուն և ամէն օր...»

Ու հոսուն համերգի մը պէս, աղօթքը ծխածան մեղեդիին կը զառնայ զանգակներու, ճրագներու, բաշխուող երանութեան, գութի՝ հանդէպ զրկեալներու, տառապողներու: Կենսայորդ արեւը, անձրեւ ծերեւուն ու մանուկներուն, զաշտերուն, գեղջուկներուն ու բանուորին: Եւ այս բոլորին հետ, անանձնական ուրախութիւն մըն է որ կը լիցուի հոգիին մէջը քերթողին, ինչպէս նաեւ ամէն սիրող էակի, իր աղօթքի աւարտումին, գերագոյն հրճուանքի մը մէջ կամարելով մրմունջը:

Տո՛ւր ինձի, Տէ՛ր, ուրախութիւնն անանձնական, Ժողովե՛մ՝ ձոզւոյն մէջ ամէնուն, նամայնական Հոգւոյն ամէն մասնիկներուն մէջ՝ ամէն ժամ:

Ճամբաներէն, ու գետերէն, ու դաշտերէն, Անտառներէն, ու լեռներէն, ու ձորերէն, Տանիքներէն, ու տուներէն, ու դուռներէն՝

Տո՛ւր ինձի, Տէ՛ր, ուրախութիւնն անանձնական:

Աստուծոյ արքայութիւնն է ասիկա, երկրի վրայ:

Ի՞նչպէս ըսել սակայն, թէ աւելի երջանիկ ենք մենք այսօր, որովհետեւ մեր քաղաքակրթութիւնը հարկւրապատիկ աւրագ ու առատ կը հայթայթէ մարդուն բոլոր նիւթական կարիքները: Ի՞նչպէս հպարտանալ ճարտարապետական մեր ամէնէն գեղեցիկ կառուցներով, պալատներով: Մեր ճարտարաբուստին վերջին կատարելագործումներով, նորաձեւութիւններով: Ձենք խորհրդի թէ հոգ իսկ է մեր դժբախտութիւնը: Ծախուածներ ենք մենք մեր ձեռակերտներուն: Մեր վախճանին հետքը կորսնցուցած նաւորդներ: Որովհետեւ մեր բոլոր կարողութիւնները համագրաւուած են նիւթին, վայելքին, փառքին տիրակալութենէն և ասոնցմէ բխող թեւադրանքներէն: Տեղ ունի՞ Աստուծոյ արքայութիւնը այսօրուան արժէքներու տախտակին վրայ, այնպէս ինչպէս էր անիկա ապահովաբար մտածումին մէջը երկնառաք Վարդապետին: Ծիշտ է որ աշխարհ կը զիմէ դէպի աւելի հանգըստաւտութիւն, զիւրակեցութիւն: Բայց նուաճելո՞ւ համար զանոնք, եթէ ոչ ենթարկուելու համար անոնց: Սակայն ե՞րբ, վայելքին կիրքը կրցեր են մարդիկ յագեցընել: Մարդիկ յաճախ անոր ապարանքին կ'ուղղուին, բայց քիչ անգամ կը յաջողին ապահովել իրենց յաղթանակը անոր վրայ:

եւ յետոյ, նոր չէ որ ամէնէն ծանր տագնապները ամէնէն չքող ապարանքներու մէջ իրենց շարաւր կ'ամբարեն։ Ի՞նչ կը մնայ այսօր, մեծ փառքերէն, մոռոպուողներ իրենց զէնքերու սարսափին ներքեւ գողացնող յոխորտանքներէն հսկայ կայսրութիւններու, համբաւաւոր քաղաքակրթութիւններու։ Ոչ իսկ դամբարան։ Անոնք ապրեցան, իրենց զրաւները գնելով ճղճիմ եսութեանց, անձնահաճ վայելքներու վրայ, ու ժամանակը եկաւ սրբել անոնց անունէն ամէն բան։ Ու կը մտածենք՝ ի՞նչ կը պակսէր անոնց՝ զրամէն, ճոխութենէն, հանգիստէն, վայելքէն, փառքերէն, նիւթական ամէն կերպ դիւրութիւններէն։

Ի՞նչ կը պակսի նաեւ մեզի, այդ բուրբէն։

Ու կասկածը կուգայ մեր չլթներուն՝ հարցնելով թէ մեր պիտի առաջնորդէ մեզ մեր քաղաքակրթութիւնը։ Ձենք կրնար հաւատալ որ մարդիկ ուրացած ըլլան իրենց հոգիներուն խորունկ երազը։ Դէպի զարգացում, ազնուացում, լուսաւորութիւն գացող մարդկութեան մը մէջ ի՞նչպէս ըմբռնել խաւարեցումը կարելի պայծառութեան, երջանկութեան։ Եւ արքայութիւնը ուրիշ բան չէ եթէ ոչ ազնուացումը մարդկութեան. բարձրացումը իր «խոտի կեանքէն», «անասնային ճարակումէն» դէպի ոլորտը հոգեզէն էակին, որուն պատկերովը ստեղծուած է ինք՝ մարդկութիւնը։ Ու Աստուծոյ արքայութիւնը մարդուն արքայութիւնն է՝ աշխարհի վրայէն իսկ։ Անոր հոգիին հաճեցումը։ Եւ այդ իսկ պատճառաւ եթէ ոչ միակ, առնուազն ամէնէն կարելի ու ներելի սփոփանքը՝ զոր մարդկութիւնը կրնայ տալ ինքզինքին։ Աստուծոյ Որդիին տրամութիւնը և խորունկ բեկումը կուգար հակոտնեայ այն փորձառութենէն, զոր ունեցաւ Ան իր շունչին և իր խօսքին ամէն օր զիմոյ բազմութիւններէն։ Ու աւելի գառնութիւն կը խառնուէր այդ փորձառութեան տեսնելով որ ամբողջ փարիսեցի, օրինական ու կրօնաւորական դասակարգը, խրած կը մնար աւանդական իր մոլորանքին մէջ։ Նախանձախնդիր իր զարաւոր ու զիմազեղծ իրաւասութիւններուն. ձեւապաշտ, «միւլը անգամ քամող», կեղծաւոր, կեղծքող, օրէնքին հոգիէն պարպուած։ Որոնց «խմբէն» զգուշացուցած էր արգէն իր աշա-

կերտները, շարունակողները չգառնալու համար անոնց աւանդութեան։

Ի վերջոյ ուրիշ է գիտնալը, և ուրիշ՝ իր գիտութիւնը ապրիլ կարենալը, զայն կեանքի վերածելը։ Ընկերութիւններու, հաստատութիւններու ճակատագիրը վարել, գտնելն է յաւիտենական, անսուտ շէշտը կեանքի ըմբռնումին, անով իմաստաւորելու համար թաւալուն մեղեդին անհատներու համբուած օրերուն։ Ուրիշ խօսքով, մարդուն էութիւնը իր ճակատագրին առաջնորդելու այդ արարքով իսկ իրագործել է տեսիլքը արքայութեան։

Այսօր ալ նոյնքան իրաւ է այդ երազը։

Հակառակ մեր բազմահոգ օրերու ըզբաղանքներուն, քիչ է թիւը մարդոց, որոնց ձեռքը չերկարի ուրիշի մը արտին, անոր քրտինքովը հասկ կապած ցորենը չխլելու։ Որոնք երանութեան մը երկինքը այնքան մօտիկ զգան իրենց հոգիին, երբ տուն դարձին յիշեն օղնութեան ձեռք երկարիլը իրենցմէ դէպի ինկած մը, կեանքէ վրիպած մը։ Որոնք, տակաւին, գիտնան, հակառակ դրամին անհաշուելի երկրպագուներուն, հաւատարմիներուն, անոր շլացնող փառքէն չհրապուրուող տրտում հերոսներու պէս, իրենց աղքատութեանը մէջ իսկ իրենց հոգիին պարզութիւնը, անուշութիւնը, ազնուականութիւնը դերագոյն ըսփոփանք մը իբրեւ պտուցնել աշխարհի երեսին։ Այս բոլորին հետ, ու փաստովը մանաւանդ անոնց՝ որոնք հաւատացողներ են այս աշխարհի վրայ իրենց հիւրեր ըլլալուն, հանդերձելով ալ իրենքդ իրենք միւս կեանքին՝ որ յաւիտենութիւն մըն է ասկէ անդին շարունակուող, ի՞նչպէս կրնանք փակել դռները մեր սրտերուն։ Պէտք ունէ՞լնք, քսան դարեր առաջ պատգամուած այդ հրաւերին պայծառ և ստոյգ խորութիւնը տեսնելու համար, ապրիլ կրակը, խորտակումը մեր օրերու խաւարին։ Ո՛րքան տարերի պիտի ըլլար ճակատագիրը մեր տարիներուն, եթէ յաղթանակներու, զէնքի, վայելքի, փառամոլ տենչանքներու, ընչասիրութեան խլուրդներ, և մեր շուրջը ամէն օր իրենց աւերակոյտը յաւերժացնող ճղօր իրենց անբաւարար չնսեմացնէին երազը մեր հոգիներուն։ Բացառիկ արթնութեամբ ընտրեալներու միայն յաջողուած է իրենց միտէն, իրենց ջիղերէն առաջ հագած ըլլալ

ՄԱՆԸ ԵՒ ԱՆՄԱՀՈՒԹԻՒՆԸ

Յաւիտենականութեան եւ ժամանակի յարակարծիքը (paradoxe) գոյութիւն չունի միայն յարաբերաբար աշխարհի ըլլալիքին, ան կը հաստատուի նաեւ անձին վախճանին պարագային։ Արդարեւ, կ'առարկայացնենք յաւիտենական կեանքը, զայն կը նիւթացընենք և կը շփոթենք անդրգերեզմանեան գոյութեան հետ։ Ան կ'երեւայ մեզի իբրեւ վայր (sphère) մը էակին, պարզապէս բոլորովին տարբեր մերինէն։ Բայց յաւիտենական կեանքը, եթէ զայն առնենք ներքնապէս, իր սկզբունքով իսկ ունի բոլորովին ուրիշ յատկութիւն մը քան բնական եւ նոյնիսկ գերբնական կեանքը՝ նկատի առնուած իր ամբողջին մէջ։ Անկէկա ոգեկան կեանք մըն է, ուր յաւիտենականութիւնը կը սկսի տակաւին ժամանակին մէջ։ Եթէ մարդուն կեանքը ամբողջութեամբ փոխակերպուած ըլլար ոգեղէն կեանքի, եթէ ոգեղէն սկզբունքը վերջնականօրէն նուաճէր հոգեկան եւ մարմնական տարրը, մահը՝ իբրեւ բնական իրողութիւն, երբեք պիտի չյայտնուէր, եւ յաւիտենականութեան

ժամանակը, ու մտած ըլլալ տարբեր տարբեր բարեխառնութիւններուն մէջը անոր ջուրերուն։ Եւ սակայն ամէն մարդու տըրուած է հաշտ ապրիլ ինք իր մէջ, ինք իր հոգիին հետ, զայն տանելու համար իր ամէնէն մաքուր վախճանին, Լոյսին, համայնական Սիրոյն, Երջանկութեան։ Որովհետեւ այդ է լիութիւնը, արքայութիւնը հոգիին։ Նոյնքան երկնային, աստուածային, որքան մեր էութիւնը։ Անփոխարինելի այս լիութեան, ներքին հրճուանքին գիւտը կ'ընէ նաեւ միւս պատգամը Յիսուսին — «Արքայութիւն Աստուծոյ ի ներքս ի ձեզ է» — մատնանշելով աւագանը որուն ճոխութեան, վայելչութեան ի սպաս պէտք է գործածուի ամէն շնորհ, ամէն կարելիութիւն որ երկնքի արքայութեանէն երակ մը կը բանայ բացաստանին վրայ մեր հոգիներուն։

ԹՈՐԳՈՄ ԱՔԵՂԱՅ

մէջ անցքը առանց միջնորդի տեղի պիտի ունենար։ Վասնզի, յաւիտենական կեանքը ապագային կեանքը չէ, այլ ներկայինը, վայրկեանին խորութեանը մէջ, ուր կ'իրաւ գործուի ճշգրտօրէն ժամանակին խզումը։ Ահա թէ ինչո՞ւ այն յղացքը, որ կը դնէ յաւիտենականութիւնը ապագային մէջ, իբրեւ անդրգերեզմանեան գոյութիւն, որ մահուան կը սպասէ, ժամանակին մէջ հազորդակցելու համար աստուածային կեանքին, կը սարգէ բարոյագիտական սխալ մը։ Ապագային մէջ, ի վերջոյ, յաւիտենականութիւնը պիտի չհաստատուի երբեք, որովհետեւ ան իր մէջ գէշ անվախճանութիւն ունի միայն։ Եւ զժոխքն է միայն որ կրնանք նկատի ունենալ այս կերպարանքին տակ։ Կեանքի առարձակման (projection) այս դադարումը ժամանակին մէջ, կը համապատասխանէ, ըստ Հայտէկերի եղբարանութեան (terminologieին) մտահոգութեան այն դադարումին, որ ժամանակի մէջ կը բերէ էակը։ Մահը, դուրսէն գոյութիւն ունի իբր որոշ բնական իրողութիւն մը, որ կը յայտնաբերուի ապագային մէջ, և կը յայտնէ ժամանակաւորութիւնը (temporalisationը) էակին, ու կեանքի առարձակումը ապագային մէջ։ Դեբսէն, այսինքն յաւիտենականութեան տեսակէտէն, յայտնուող վայրկեանի խորութեան մէջ, մահը գոյութիւն չունի, ան մէկ պահն է միայն յաւիտենական կեանքին, կեանքի խորհուրդին։ Մահը գոյութիւն ունի միայն աստեղորին մէջ, ժամանակաւորութեան (temporalisé) էակին մէջ, «բնութեան» կարգին մէջ։ Եւ որպէսզի ոգեկանութիւնը զարգացնենք, մարդը զնենք գոյութեան ուրիշ կարգի մը մէջ, հաստատելու համար յաւիտենականը կեանքին մէջ, պէտք է մահը ընկճենք, զայն յաղթահարենք։ Բայց մահը ընկճելը և յաղթելը ըսել ուզել չէ զայն մոռնալ և անզգայ դատնալ իր նկատմամբ, այլ զայն ընդունել ոգիին մէջը, ուր կը դադրի ըլլալէ բնական իրողութիւն մը ժամանակին մէջ, դառնալու համար յաւիտենականէն բխող իմաստի յայտնութեան։

Անձնական, ինչպէս տիեզերական յայտնութիւնները, ազգերու և քաղաքակրթութիւններու, ինչպէս ընկերութեան և պետութեան պատմական ձեւերու մահերը, կը յայտնեն կեանքի յաւիտենական ճշմար-

տութեան և իմաստի սչարագէտն ողեկու-
չում մը: Անոնք կը յայտնեն օրէնքներու
ընդդէմ իրենց հետադարձութիւնը կամ իրենց
ձեռնարկածութիւնը, և կը համապատասխանեն
իրենց վերադարձութեան որ կը նվազեցնէ ազ-
գամուկը մեղքին մօտայլ տարրին մէջ:
Այս է իմաստը բոլոր մեծ յեղափոխու-
թիւններուն, որոնք յայտնութիւն մըն են
պատմութեան ծոցին մէջ, ինչպէս նաև
իմաստը բոլոր աղիտաւոր և եղբրական
գէպքերուն, որոնք կը պարզուին անհատ
էակներու կեանքին մէջ: Նեոփ գաղտնաւոր
և անոր իշխանութեան վերաբերեալ յայտ-
նութիւնը նշան մըն է այն բանին, որուն
կը սպասէ աշխարհ, եթէ չուզէ կամ չը-
կարենայ կիրարկել քրիստոնէական ճշմար-
տութիւնը: Այդպէս է նաև ողեկէն կեանքի
օրէնքը: Եթէ ազատութիւնը չիրազործէ
Քրիստոսի թագաւորութիւնը, անհրաժեշ-
տութիւնը կ'իրագործէ Նեոփ թագաւորու-
թիւնը: Մահը կը յարձակի աստուածային
ճշմարտութեան եւ իմաստին համաձայն,
ինքզինք չիրագործող կեանքին վրայ:
Տարօրինակ յարակարծիքով մը անիմաստին
յաղթանակը կը յայտնէ իմաստի բարձրա-
ցում մը մեղաւոր տարրին մէջ: Ահա թէ
ինչո՞ւ մահը, ինչպէս նաև մարդուն մահը
քան թէ աշխարհին, չի նշանակեր մի-
միայն մեղքի արդիւնք մը և մութ ուժե-
րու գերակայութիւն մը այլ նաեւ զուգա-
հեռաբար՝ իմաստի յաղթանակ մը, աստ-
ուածային ճշմարտութեան ողեկուչում մը,
որ կը մերժէ սուտին յաւիտենական ըլլալը:

Ենթադրաբար խօսելով, Ֆէօտորֆի
իրաւունք ունի թելադրելու թէ աղէտը
վերջին Դատաստանին և վախճանին խուսա-
փելի պիտի ըլլար, եթէ մարդկութեան ժողո-
վուրդները իրարու միանային եղբայրաբար
հասարակաց գործին համար, որ է քրիս-
տոնէական ճշմարտութեան իրագործումը,
և բոլոր մեռնողներուն յարութիւնը: Բայց
մարդկութիւնը չափազանց հեռու խորացած
է սուտին և չարիքին ճամբաներուն մէջ,
և իր գատաստանը արդէն սկսած է: Ան-
բանաւոր և նահանջող (métonique) ազա-
տութիւնը արգելք կ'ըլլայ Ֆէօտորֆի
«Ծրագրին» իրագործման, որ ստորագնա-
հատած է, չափազանց լաւատեսութեամբ,
չարիքին ուժերը: Սակայն և այնպէս, բա-
րոյականի հրամայականը կը մնայ յաւիտե-

նութեան հաստատումը, և պիտի թարգման-
ուէր հետեւեալ տարազով. — Այնպէս մը
վարուէ որ յաւիտենական կեանքը բացուի
քեզի համար և դուռ հեռարձակես իր գորու-
թիւնը ամբողջ ստեղծագործութեան վրայ:

Բարոյականին գիտութիւնը պարտաւոր է
վախճանաբանական դառնալ: Անձնապաշտ
բարոյականին համար, մահուան և անմահու-
թեան հարցը կը դառնայ առաջնական. ան
ներկայ է կեանքի իւրաքանչիւր գործի (acte)
և իւրաքանչիւր երևոյթի մէջ: Մահուան
հանդէպ անդգալութիւնը և անոր մոռա-
ցումը, որոնք երևան կուգան ժթրէ և իրէ
գարեբու բարոյականներուն մէջ, ցոյց կու-
տան անձին և անոր յաւիտենական ճակա-
տագրին հանդէպ անդգալութիւն մը. անըզ-
գալութիւն որ կը տարածուի մինչև աշխար-
հին ևս ճակատագրին: Ծշմարտանքստեղծ հա-
մար, բարոյականը, որուն կեդրոնը մահուան
հարցը չի կազմեր, ոչ մէկ արժէք ունի,
և զուրկ է լրջութենէ և խորութենէ, թէև
ան կրնայ գործել գատաստաններով և զը-
նահատումներով, բայց կը մոռնայ վերջ-
նական գատաստանը և գնահատումը, այ-
սինքն վերջին Դատաստանը: Բարոյականը
պէտք է զարգանայ ոչ միայն այս անվախ-
ճան կեանքի երջանկութեան եւ բարիին
հեռանկարով, այլ նաեւ անխուսափելի
մահուան, անոր վրայ տարուելիք յաղթա-
նակի, յարութեան եւ յաւիտենական կեան-
քի հեռանկարով: Ստեղծագործ բարոյա-
կանը կոչուած է ո՛չ միայն ժամանակաւոր,
անցողական, ազականացու արժէքներու
ստեղծագործութեան, որոնք կը նպաստա-
ւորուին գատաստանի, վախճանի, մահ-
ուան մոռացումով, այլ յաւիտենական,
անմահ, անփոփոխ արժէքներու ստեղծա-
գործութեան, որոնք կը նպաստաւորեն յաղ-
թանակը յաւիտենականութեան մէջ, և կը
պատրաստեն մարդը վախճանին:

Վախճանաբանական բարոյականը ամե-
նեւ չի յայտնէր գործունէութեան եւ
ստեղծագործութեան մերժում մը: Կրաւո-
րական յայտնութեան միտումներ կը
պատկանին անցեալին, անոնք կը յայտնեն
կեանքի անկում մը և լքում մը: Արդարեւ
չենք կրնար սպասել անգործ օնութեան (inac-
tion) մէջ, կարօտին, անձկութեան և սար-
սափին մէջ, վախճանի գալուստին, և աշ-
խարհի ու մարդկային անձին անհետացու-

մին: Վախճանաբանական բարոյականը, հիմնուած յայտնութենական փորձառութեան վրայ, կը պահանջէ ուրեմն մարդէն գործունէութիւն մը և անսովոր ուժգնութեամբ ստեղծագործութիւն մը: Քրիստոսի երկրորդ գալուստը կ'ենթադրէ պատրաստութիւնը վախճանին, վախճան մը, որ կախում պիտի ունենայ մարդուն ստեղծագործող գործունէութենէն և պիտի սահմանուած ըլլայ տիեզերական գործողութեան (processus) դրական արդիւնքներէն: Չենք կրնար այլևս սպասել կրաւորապէս ինչպէս Յիսուսի, նոյնպէս նաև Նեոի թագաւորութեան: Պէտք է գործունէական և ստեղծագործ կերպով մը կոտորել Նեոին թագաւորութեան դէմ, պատրաստելու համար Քրիստոսի թագաւորութեան պալուստը, զոր միայն ճշտութեամբ պիտի յաջողին յափշտակել: Յայտնութենական մարդաբնութիւններու կրաւորական յղացք մը պիտի համապատասխանէր նախասահմանութեան մը, ճակատագրապաշտութեան մը: Արդ, որդեգրել իրենց նկատմամբ այս կրաւորական նախասահմանութիւնը, զանոնք բանայնացնել, դանոնք իրաւականացնել (naturaliser) է, ուրանալ է մարդկային ազատութեան և աստուածային նախասահմանութեան խորհրդաւոր հաշտեցումը: Եւ նկատել մեր յատուկ մահը կամ ամէն անհատի մահը այդ կերպարանքին տակ, այսինքն իբրև թէ գործուած ըլլար նախասահմանեալ, ճակատագրական, բնական իրողութեամբ մը, ինչպէս նոյն սխալին մէջ:

Պէտք է ընդունիլ մահը լուսաւոր եւ ազատ կերպով մը, առանց ընդվզելու անոր անիմատութեան դէմ. բայց այս ընդունելութիւնը կը համապատասխանէ ճշգրտորէն ոգիի ստեղծագործ գործունէութեան մը: Շինծու գործունէութիւն մը գոյութիւն ունի, որ մահուան դէմ կ'ելլէ և կը մերժէ զայն ընդունիլ. ան կը ծնի անհանգուրժելի տառապանքներ: Եւ վաւերական գործունէութիւն մը կայ որ կը ներկայացնէ մահուան վրայ յաւիտենութեան յաղթանակ մը: Ի վերջոյ, գործունէական ոգին չի վախնար մահէն, սարսափը և անձկութիւնը, զորս ան կը զգայ անհունօրէն, աւելի մեծ են քան անոնք զորս կը ներշնչէ մահը: Ան որ կը մերժէ կրաւորապէս համակերպիլ մահուան, նուազ կը վախնայ անկէ քան զժոխքէն և յաւիտենական չարարանքներէն: Արդարեւ, փորձարկելով անոր յաւիտենութիւնը, գործունէական ոգին, մահը կը նկատէ արտաքին իրողութիւն մը միայն:

Բայց մարդս անձկութիւն մը կը զգայ յաւիտենական դատաստանին և վախճանին հանդէպ, զորս կը կապէ իր յատուկ ստեղծող ճիղերուն: Եւ մենք կը բախինք հոս հոգեբանական շարակարծիքին, որ շատերուն համար կը մնայ անձանթ կամ անիմանալի: Ներքնապէս և անմիջական կերպով, իր քայքայելիութիւնը և իր յաւիտենականութիւնը տարող գործունէական ոգին, կրնայ ո՛չ միայն չվախնալ մահէն, այլ կրնայ նոյն իսկ զայն ըրծալ, և նախանձիլ անոնց՝ որոնց համար մահը ամէն բանի վախճան մը կը գնէ: Սխալ և մակերևութական է կարծել թէ անմահութեան վրայ հաւատաքը միշտ միսիթարիչ է, և թէ ան էակաները կը գնէ նախանձելի և առանձնաշնորհեալ կացութեան մը մէջ: Որովհետեւ եթէ ան կը բերէ խաղաղեցում մը, որ կը նպաստէ կեանքին, կը բեռնաւորէ նաև զայն անսահման պատասխանատուութեամբ մը: Ուրեմն իրաւամբ կրնանք ըսել թէ անհաւատները կը թիթեցնեն իրենց կեանքը բեռէ մը, զոր կը կրեն հաւատացեալները: Որովհետեւ այն գաղափարը թէ իրենց անիմատ կեանքը ենթարկուած չէ իմաստի դատաստանին, արդէն միսիթարութիւն մըն է: Եւ արդարեւ, անոր հանդարտութեան և անոր չափազանց մեծ դիւրութեան համար է որ անհաւատութիւնը մեզի կասկածելի կը թուի: Ընդարիտը ըսելու համար, անհանգուրժելի և ծայրահեղ անձկութիւնը չէ այն, զոր մահը կը պատճառէ, այլ այն, զոր կը ստեղծէ զժոխքին և մահուան դադարը, բերածն է, որուն կը յանդիման հաւուան հարցը անխուսափելիօրէն: Մահուան վրայ տարուած յաղթանակը վերջինը չէ. ասիկա տակաւին շատ կը հակի դէպի ժամանակը: Վերջին և վճռական յաղթանակը զժոխքին վրայ տարուած յաղթանակն է, որ ամբողջութեամբ կը հակի դէպի յաւիտենութիւն: Այսպէս Ֆետտորֆի առաջարկած՝ մեռելները կեանքի կոչելու պարտականութենէն աւելի մեծ ու արմատական պարտականութիւն մը կայ, որ կը կայանայ զժոխքը յաղթահարելուն մէջ: Գերագոյն նպատակը որուն պէտք է ձգտի բարոյականը, ստեղծագործ ազատագրումն է բոլոր անոնց, որ կը տառապին և կը կրեն չարաշարանքները՝ ժամանակաւոր կամ «յաւիտենական». ազատագրում մը, առանց որուն իրագործումին, Աստուծոյ թագաւորութիւնը չի կրնար հաստատուիլ:

(Վ.Էրջ)

ՊԵՏԻԱՅԷՅ

Թարգ. Կ. ՍՐԿ. ՄԿՐՏԻՉԵԱՆ

ԳՐԱԿԱՆ

ՀԱՄԱՊԱՏԿԵՐ

ԱՐԵՒՄՏԱՀԱՅ ԳՐԱԿԱՆՈՒԹԵԱՆ

Ս Ո Ւ Տ Ք

գ) — Մայնուրիւններ, որոնք գրական գործերու մէջ բխեցնողնայէ առաջ ապրիւր են իրենց խօսք, անթեղեալ, չբացու համար աստեղային, միգամածային գրութիւնները, բայեք՝ իրենց թաւալումները կեանքին մեծ զարկերուն ներքե, պեղեք՝ զանգուածներուն անյարիր զգայութիւններուն մէջին բաւիղները, ատեղծեր բանկումներ, փուլումներ, ժայթքումներ, աղէտներ ու հաւրասութիւններ, ու կերպով մը յարգարեք են, իր մեծ գիծերուն իմաստին մէջ, հակասագիրը մեր ժողովուրդին, Աղիքէն վկայութիւնն է մտայնութեան մը, այն տարողութեամբ զոր կը պանէ իր մէջ քաներորդ դարու գիրք մը՝ Տիկին Եսայեանի Աւերակներու մէջը, մէկ ու նոյն հոգիէն փրթած, հակասակ այսքան դարերով անջրպետուած, այլակերպուած ըլլալուն։ Ան որ ուշադիր, երազուն, տրտում բայց իմաստուն պարկեշտութեամբ մը թափառեր է այս ժողովուրդին գիրքերուն, դարէ դար, չի կրնար չայցուիլ ակնբախ, իրենք իրենց համար հետեղական, գրեթէ անխառնափելի մտածական, զգացական կարգ մը կերպերէ, կերպարանքներէ։ Այսօր, այնքան դառն փորձերու պիտով կրնանք դատել եւ դարու մեր շարժումը պարսիկ կայսրութեան զէմ, ատոր մէջ ոչ միայն խել մը, բարի մը, նպասակ մը չը գտնելնու, այլ այն ահաւոր փաստին իսկ տիրոյն որ մեր հակասագիրն է, յաճախ մեր մատուցներով, յիմարութեամբը ճարտարապետուած։ Եւ դարուն թերեւ լեռնախորշի մատուռին մէջ իր Աստուածը պաշտող վանական մը միայն կը մտածէր այդ պայքարին մէջ երկնայինին նպատակն, Ամբողջ երկիրը գիտէր սակայն թէ ինչ կ'արժէին արքայից արքային բանակները, բայց ուրիշ բան չըրաւ քան ինչ որ իրեն կը թելադրէր իր արեան մութ ձայնը։ Ամէն փաստ հերքում մըն էր այդ մտայնութեան, ի յառաջագունէ զատապարտուած աղէտի։ Բայց ուրիշ կերպը՝ ըլնք վեցերորդ դարուն, եօթներորդին, ութներորդին, իններորդին, . . . քաներորդին։ Ահա թէ ինչ կը նշանակէ մտայնութիւնը։ Ով որ Արեւիկէն կը նշանակէ մտայնութեան մէջ վարդապետներու, մրտահայ Գրականութեան մէջ վարդապետներու, վարձապետներու, վանականներու խնամարկութեամբ սնած հետաքրքրութիւն, բառամուրթիւն, սեթեւեթ, հոստոսութիւն, պոքեցիութիւն միայն կը յաւակնի տեսնել (ուրիշ բան չըրաւ Արեւելահայ քննադատութիւնը, աշուրները բացած օրէն մինչև հիմա), իր անհասկացողութիւնը, անբա-

ւարարութիւնը կ'ըլլայ ապացուցած իր պայեքուն պատգամներէն, նոր տարազներ, իմաստափրական կասկածելի postulatներ չեմ առաջարկեր դատելու համար Արեւմտահայ Գրականութիւնը։ Բայց կը մերժեմ աժան, արագ, հաստ, տափակ ընդհանրացումներուն ալ պորտաբոյժ արհամարհանքը։ Արեւմտահայ Գրականութիւնը մըրտայնութեանց շատ սրտառու հանդէս մըն է ամէն լուրջ պրպտողի։ Մտայնութիւններ են՝ 1. Զարթոնքի Սերունդին բոլոր առաջադրութիւնները, 2. Մամմանադրական պայմանները, 3. Մխիթարեան ազգայնականութիւնը, 4. Իրապատկերութիւնը, 5. Քեղապոլսական հետեւորութիւնը, 6. Ժողովրդագրութեան ձգտումները մեր մեծ գրագետները, 7. Արեւելահայ հօգը հակամարտութեան հետեւոր մեր Արեւեսագէտ Սերունդին, անոր ներքին ձգտումները, 8. Գաւառիկ գրականութիւնը վառարանող իմացական հակառակ, 9. Հայ Հոգին ազատագրելու աւելի ձայն օրոհումները, — բոլորը այս ու այն կերպով հաստատելի՝ այս ժողովուրդին բազմադարեան գրական ոգորումներուն մէջ, երբեմն ոգիով ինքզինքը յայտնաբերող, երբեմն ձեռով, երբեմն լեզուական մրտահոգութիւններով, երբեմն աշխարհին ընդախնու մովը։

դ) — Հոգեբանական բարեխառնութիւններ, աւելի մեղմօտ, աւելի իրաւ, զգալի, սեւեռելի, քան կանխող երեք բարակրափներուն մէջ վերլուծուած իրողութիւնները, — քանի որ Գործերը առանց մէկ վկայութիւններ են առանկապէս, Դէմբեր՝ յաճախ անվաւեր (չփայտուած, ուրացուած ըլլալուն)։ Մայնուրիւններ՝ իրենց ծփուն, միգամածային կեղրոնախոյս հակամարտութեան մեղի թելադրած անորոշութեանց պատճառներով՝ նուազ յատկանշող, Դժուար է ազատագրել Մ. Պէշիկթաշեանի Ներկերուն մէկ մեծ մասը, Ազգային երգարաններու մէջ մոխրացած բառերուն այսօրուան տիրական վրիպանքը, մեր Ռոմանթիկ բարոնին սպառնալու կորանքը։ Բայց որո՞ւ համար կասկածելի՝ չըսելու համար անդիմամարտ ստուգութիւն չէ՝ նոյն ատեն այն միւս իրականութիւնը, որ բոլոր այդ գործերուն հոգեյատակը կը կազմէր կանխող դարու կէսերուն։ Անոնք որ 1860-ին կամ աւելի վերջերը, հանդիսավայրերու, զոլորոցներու, արձակ խաղավայրերու մէջ խելագարային տենդով մը՝ պոռագին պոռագացին, ծափեցին ու եօթը երկինքները մինչև հասցնել ուղեցին իրենց խռովքը, հրայրքը, հաւատքն ու ակնկալութիւնները, այսօր այնքան ծիծաղելի, անկարելի թուող երգերուն թիւերով — («Իմ սիրելի զաւակուց», «Բա՛մ Փորասան», «Արի՛ք Հայկազուն», «Հայրենեաց սիրով», «Հայ ապրիմ եղբար», յիշելու համար ամէնէն փարթամ փառքերը այդ բարեխառնութեան) — ապահովարար կտրուկ կամ երկարածիգ յիմարներ չէին, այդպէս պարպելու համար իրենց կոկորդներէն ինչ որ հոգիին ներքնատունը կը գոյաւորուի դարեւոր ծորումներով, այլ վկայները, հերարձակ ու հպարտ որքան խռովի՛ ինքնակամ շղջանի մը։ Ու մի կարծէք թէ այդ զիծէ խռովքները սանկ զանդաղ ծփանքներու կըլ-

չողովումը կուգան ու կ'երթան, իր հարիւր տա-
րիններու կեանքին մէջ, գրեթէ տասը տարին հեղ-
մը, չըսելու համար ամէն հնգամեակի, Արեւմտա-
հայ Գրականութիւնը ապրած է իրարմէ հօր,
իրարմէ գերազանց սարսուռներ, — ըսել կ'ու-
զեմ իմ ժողովուրդին կեանքը անցած է տագ-
նապանքէ տագնապանք, բոլորն ալ աւելի կամ
նուազ ուժգնութեամբ իրենց արձագանգը ունե-
ցող՝ գրողներու հոգիին խորը, Այսօր դժուար է
ձեզի համար մտապատկերել անդո՛ւր որ 1880-ի
մարդոց էութիւնն է պարաւանդած: Ազգը կը գի-
տակցի իր ընտնելիքումը սարքող, զայն սառնու-
թեամբ հետապնդող քաղաքականութեան զոր
որդեգրած են թուրքերը մեր հայրենիքը մեր բա-
զուկներէն ու կրօնէկէն կորզելու, ու կը ստեղ-
ծեն հողային հարցը, իր անխուսափելի հակա-
դարձով՝ մեր գեղեցուն վրայ, — պանդխտութիւնը
դէպի Պոլիս, այսինքն այդ հողերուն առանց
պայտպանի լքուիլը թշնամիին ախորժակներուն:
Ու երևան կուգայ Հրանդը, որ պաշտօնական
արտայայտիչը տաքնապին, իր Պանդխտութեան
Կեանքէն քրօնիկներով, է նոյն ատեն ամբողջ
արեւմտահայ միտքին, մտաւորականութեան խոր-
հրդանիշ բերանը. վասնզի 1884-ին տպուած Թո-
րոս Աղբար յուշագրութեան սկիզբը Սրբանձ-
տեանց վարդապետ իր առաքելութեան («Աղետ-
ութիւն ի Հայրենիք») բուն իմաստը մեզի կը պար-
զէ. . . յորդորելով ժողովուրդը որ միտահի Օս-
մանեան բարեխնամ կառավարութեան ու չգաղ-
թէ: Ինչ խուճապ է հոգին Արիւթարի սերունդին,
երբ կ'իջնէ կրկէս վտարելու Հայոց երկինքէն
լուսինն ու գեփիւղը, սոխակն ու վերջալոյսը, հեռանմէն
ու Մայիսը որպէսզի հոն ուրուանան ցաւերը
միլիոններուն, ձգուած՝ թուրքին, հայ-թուր-
քին, էֆէնտիին ու քիւրտին ճիրաններուն. . .
ինչպէս կը տեսնէք, Արեւմտահայ Գրականութեան
մէջ ոչ միայն իրաւ գործերը, այլ նոյն իսկ օգա-
մէն անգամանակները, գրական զարթոյնները այդ
ապրումներուն շուրջը, վրան, տիրական վկայու-
թիւններ են, հերիք է որ անոնց մօտեցողը գի-
տակցի իր ըրածին, տեսնէ այդ շարժումները ոչ
իբրև հոսոսներու ռազմախաղ, այլ արժեւորէ
զանոնք իրենց վաւերական կենսանիւթին մէջ,
այսինքն՝ միշտ ու միշտ ապրումները իր ժողո-
վուրդին, անոր ալեկոծեալ կեանքին ամէնէն
քաղցը, սիրտ առնող, լացնելու չափ իրաւ բիւ-
րեղացումները, Այն ատեն կրնան այդ դատողին
համար ներկայանալ շատ մը տարմուծութիւնները
անիկա չգտնէ իր ուղածը սերունդէ մը իրեն ժա-
ռանգ ինկած միջերթին ծոցը, ինչու՞ այնքան
քիչ՝ իրաւին բաժինը, իրիմեանի մը ընդարձակ
վաստակին մէջ, ինչու՞ այնքան մօտիկը միայ
Սրբանձտեանց վարդապետը այս ժողովուրդի
նոգեկան հարստութեան գանձարանին, ու զոհա-
նայ փշրանքներով, երբ այնքան դիւրին էր իրեն
համար լման գանձը գտնել, դասաւորել ու փըր-
կել կորուստէ. . . ինչու՞ մեր ժողովուրդին ցաւը
մեր գրականութիւնէն ներս առնելու առաջադրու-
թեամբ ճամբայ ինկած սերունդը — իրապաշտ-
ները — այդքան քիչ բան է կրցած ազատել այդ

ժողովուրդին ապրումներէն. . . Ասոնք, կը հաս-
տատեմ, տրտմառիթ հարցումներ են: Ու կայ
տակաւին միւսը. — ինչու՞ Մշոյ Գեղամը, վանի
Զիթունին, Խարբերդի Զարդարեանը, կարինի
զարոյցը ըլլան այդքան անհանձար, իրենց ժողո-
վուրդին հարազատ ապրումները այդ թեթեւ, ան-
բաւարար մշակումով մը սեւեւելու զոհանալով
երբ ամէն պատեհութիւն ունէին հայ հարազատ
գրականութիւն մը հարտարապետելու: Ահա ի-
րարմէ տրտում, խռովախոյզ տագնապներ որոնք
կը պաշարեն զիս, երբ կը մտնեմ իմ գործին
ներս: Բայց խելք մը կայ, միջին ողջմտութիւն
մը, որ կը միջամտէ կարելի ամօքումը բերելու:
Ատով ես ինձի կ'արտօնեմ պահ մը ներքի ան-
տարբերութիւն մը հանդէպ այդ ժառանգութեան
գեղարուեստական արժէքին, բայց չեմ կրնար
ինքզինքս անպարտ զգալ, առնուազն փղշտա-
ցիօրէն սուտ, կեղծ, պատեհապաշտ՝ եթէ երբեք
այդ ժառանգութեան յատակը կազմող հոգեկէն
բարեխառնութիւնը ձգեմ ծաղրի, արճամարհան-
քի տակ, ինչպէս չի վախճար ընելէ այսօր, Խոր-
հրդային Հայաստանի պաշտօնական քննադատու-
թիւնը, կամ արեւմուտքի ոստաններուն մէջ իր
միտքը կազմած (գլխաւորաբար Բարիկ) այն ե-
րիտասարդութիւնը որ Համէնար յայտնելէ իր
ցաւը հայր չկրնալ սիրելու (Շահան Շահնուր): Իր
ժողովուրդը չկրնալ սիրող արուեստագէտը:
Բայց ասոնք աւելի են քան տրտմութիւնը, հո-
գեկէն պոռնկութիւնը, Գրականութիւնը թերեւ
ներսի ազատագրել բարոյականէն, ան ալ որոշ
բարոյականէ մը: Բայց զայն անջատել արեւ-
նէն. — ահա անմարդկայինը: Աս ալ բարեխառ-
նութիւն մը, իր կարգին: Արեւմտահայ Գրակա-
նութիւնը այսպէս իրարմէ խռովիչ պատգամե-
րու հանդէս մըն է, բարեխառնութիւններու մըր-
ցարան մը: Գտնել այդ բարեխառնութեանց յայտ
ու ծածուկ բաղադրիչները, շարժումներու սիր-
տը, գործերուն յատակը, զէմքերուն անպարա-
րութեանց ու մտայնութեանց թո՛հ ու բո՛հն ե-
տին, գիտեմ որ կ'ընդարձակէ այս աշխատանքին
ծիրը: Բայց աւելի պարկեշտ է առատութեան
մէջ տկարանալ քան սովի լկանքին:

Ե) — Գաղափարագրութիւններ, որոնք, հակա-
ռակ իրենցմէ անբաժան աղմուկին, շանքածին,
վերիվարումներուն (ուրացում, նոր կուսակցութեան
անբաժնում, նոր տախտակներու մոլեռանդու-
թիւնը, քառսը որ կը հետեւի ամէն հօր զղրղում-
ներու) դարձեալ աւելի արտայայտիչ են քան
գիրքերու յաճախանքին մէջ իւրացուած վար-
ժութիւնները ու ասոնց արդիւնք անկնիք, խե-
ւօք, տափակ գործերը, Զարթոնքի Սերունդը
չունեցաւ գրական բեմ մը, բայց իր խեղալները
պաշտպանեց խորհրդարանական ատենաբանու-
թեանց լրջութեամբը: Միւսա Ձերտիկ ճառերը,
Պէրպէրեանի ճաճանչաւէտ բանախօսութիւննե-
րը՝ սանկ 1875-ի դռներուն, Եղիայի նշուումնե-
րը, որոնումները իրաւ է թէ անխառն կերպով
չեն պատկանիր գրականութեան, բայց ունեցած
են մեծ տարողութիւն այդ գրականութեան յե-

Գաղթնական մեջ։ Մօտ բաժն տարի (1870-1890) Արևմտահայ Գրականությունը չէ առած ցեղային արժեքով (խորքէ ինչպէս մեկ) գործեր ազգացութեանը տակ ելիւ-Ձերադ-Պէրպէրեան գաղափարագրութեանց, նոր բաժով մը՝ էսթետիկային։ Ամբողջ զգոցի մը լրջութիւնը ունին իրապաշտներու բանավիճական, կիսով բնադատական ելոյթները զիրենք մօտէն կանխող գրեթէ խղ-ղող սուտ ու փուտ ճաշակին ղէմ որ գրականութիւնը ճիշդ իրերու, իմար խոյանքներու, քաղ-ցըրանուած մեղեդայնութեանց սպասին է են։ Մարկած։ Ուրիշ ելոյթ՝ Տիկին Տիւառի վէպը, որ հակառակ գրական խոշոր Բասկ մը ըլլալուն կազմակերպուած մօտեցումներն մը թեղարան-քը չի զաղրի արթնցնելէ, երբ զատուի պատ-շահ հեռաւորութենէ։ Նոյն իսկ այսօր այնքան անիմաստ ու անխել թուող զրաբար-աշխար-հաբար վէճը իր կարգին փաստ մըն է ծանր խուլ, խուլ կիրքերու։ Գաղափարային Գրականութիւնը քիչիկ մը գեղձուկ տարադին ետին օրերի է ինծի տեսնել զարձեւ ծանրակշիւ իրողութիւններ։ Մեհեհականներու ելոյթը հայ Տոգիին գտնելու՝ ու-րիշ գաղափարագրութիւն։ Գանի բանի անգամ-ներ նորոգուած է մեր գաղափարագրութիւնը, զարու մը ընթացքին, անուշա գրական ստեղ-ծումին իրրե մնունը ու մնուցիչ նոյն ատեն։

գ) — Վիճակներ, որոնք այս ժողովուրդին կեանքին դրայ բացուած լուսառատ, արիւնտ, թուխպ կամ մեռելական համապատկերներ են, գորղը ինչպէս հառարակ զանգուածը միանգամայն իր առքին, տեսիլքին, ճնշումին ու կիրքին մէջը ընդգրկող։ Միայն Սահմանադրութեան տարեգարծի հանդէսները հակայական պատկերներ կը թեղադրեն ինձի, միշտ իմ ժողովուրդէն։ Կրնա՞ք իր ամբողջ եղբրական ծանութեանը մէջ ապրիլ ինչ որ 1895ի ջարդերը զիգեցին մեր հոգիին ջիղերուն, մեր մտքին հպարտութիւններուն, մեր հաւատքին ընդերքներուն։ Ու կրիկեան եղեռնը։ Ու 1915ը։ Ու լոգանի դաշնագիրը։ Բոլոր այս ապրումները, լման ցեղը խնդեցնող ուժգնութեամբ, քաճագանգած են անտարակոյս գրողներու հոգեւունք մինչեւ։ Անաթէ ինչու Արեւմտահայ Գրականութիւնը ըլլալով հանդերձ ծնունդը մէկ ու նոյն ժողովուրդի, մէկ ու նոյն չըմանի, այնքան տարբեր կերպարանք մը պարզէ Արեւելահայ Գրականութեան մեզի ընտանի տեսիլքէն, և ըլլայ ինք իր մէջ ողբերգութիւն մը։ Կրնաք առարկել որ գրական գործը ինքնազգութիւն, ինքնատապ մնալու գինով է որ ինքզինքը կ'աղաատարէ իր ժամանակէն։ Ձեզի հետ եմ երբ ժամանակ բառին տարողութեանը չուրջ համաձայն գտնուինք, ժամանակը ընդհանուր ապրումներուն դումարն է, կաղապարը։ Ատկէ դարտուլումը կը նշանակէ ինձի համար գտնել այդ գոտեարին, այդ կաղապարին այն մասերը, երեսները որոնք ուրիշներէ չեն սեւեռուած։ Այդպէսով է որ Աւետիկներու մէջը կ'արժեւորուի այնքան թանկ ու իրաւ չափերով երբ կը բռնուի մօտիկը Կիրիկեան Ահաւիրքին։

Երկուսն ալ մէկ ու նոյն լիճակներու անդրա-
դարձ: Աս է պատճառը որ Ալիլիսաւի Պարեգ-
նիւրը այնքան սուղ կշռեն իմ նժարին մէջ, ո՛ր-
քան ատիկա չի կշնար ընել այնքան փքուած,
պատարասուած Ներաշալաւիւրի. երկուսն ալ նոյն
հոգեւիճակէն բխող սպաւաբուծիանց պատկեր-
ներ, բայց որոնցմէ առաջինին մէջ մամբողջ շըր-
ջան մը բիւրեղատիպ կը պառկի, որոնցմէ եւ-
կրորդին մէջ զմայլելի արուեստագէտ մը ինքն
իւր գլխուն մանր ասեղնագործութիւններու լրայ
նադիւր քանի մը պիտու գտնի կը յաջողի կորզել
ցնդային հոգիին միջինէն:

Deposition.

— Դործեր, Դեմքեր, Մտացույթիւններ, Բարեխառնութիւններ, Դադախաբազուիւններ, Վիճակներ, Կարճ՝ ամէն տազնապնէրը, երազանքը, կսկիծները, քաղցրութիւնները, ձգտումները, խոյանքները, կիրքն ու խանդը, տրտմութիւններն ու լքումները որոնք զրական կերպարանքներու տակ կը սևեռեն իրենք զիրենք սերունդի մը տեղույթան մէջ, կը կերպազրեն չըջնալ, ոչ ցեղային գիծերու վրայէն նոր լոյս մը, նոր խաբութեան ահօս մը կ'ապահովեն՝ կը կազմեն իմ աւագ մտահոգութիւնները:

ինչպէս կը թիւարդեն արագ սա տողերը, նման ձգտումներով ու ծրագրով հետապնդուած աշխատանք մը, պէտք է որ նկատի ունենայ ուսուելապէս այս պայմանները համախմբող գործեր ու անձնաւորութիւններ ու մանաւանդ չըրջանային հոգեխառնութիւն, Հասկնալի՞^օ այս խոտաւնութենէն յետոյ, որ ըլլամ կարճ՝ հեղինակները կենսագրութեան չուրջ, բայց կարելի ջանքը չխնային սեւեռելու համար հեղինակին մէջէն, ետեւէն, մարդը որ միշտ արժանի է խորունկ ուշադրութեան (ո՞ր հայը ապրեր է մարդու պէս որպէսզի անոր վրայ մեզի չըլլար անկարելի՞՝ արտամարդկային ճնշումներուն ամբողջ դատակնիքը ճանչնալ, Մի մոռնաք թուրքը, այսինքն մեր գրութիւնը, Մի մոռնաք հայը, այսինքն այդ թուրքին յորինումը եղող հոգեկան որոշ բաժին մը որ կը բացատրէ մեր անհուն, ահաւոր հակասութիւնները, անկումները, Բայց մի մոռնաք մանաւանդ ճալը որ վեր է թուրքէն ինչպէս թուրքէն յորինուած հայէն, ու աւելի: Արեւմտեան Գրականութեան մէջ նրբամտութիւն է ֆրանսական ազդեցութիւնը ընդարձակել իր ճիշտ իմաստէն անդիլ [ատիկա միայն այսօրեան Բարիկ տղոց գրականութեան մէջ է որ նկարագրի է ստացած] ու աժան ընդհանրացումներ բանձնել, Արեւմտահայ Գրականութիւնը խորունկ ազդեցութեան տակն է բուրբիւն, որ ազդած է մանաւանդ իր ստեղծած չարիքով մեր հոգիներուն վրայ): Հասկնալի՞^օ որ չվերլուծեմ, դատական մեթոտին համեմատ, հեղինակներու բոլոր գործերը, անոնց ամբողջումը քանի ժ էլի վրայ չխառնուցանեմ պանդոյններու վայելումին, չփառաւորուիմ թուականներու ճշգրտմին այնքան լո՞ւրջ, այնքան փառաւոր մնտիւքին անձնատուր, չգոյնմ կամ չպարսաւեմ պատրաստ օ-

ընդհանրում, գոհացում ճարելու համար այս ու այն նախապաշարումներու ասպետներուն։ Ու ծանրանամ այն գործերուն, զէմքերուն, երևոյթներուն վրայ ուր այս ժողովուրդին մէկ արժանիքը, մէկ թերութիւնը, մէկ առաքելութիւնը ըլլալ տեղաւորուած, սեւեռուած, կենդանի կերպով, ինքզինքը նկատուման պարտադրող։ Ահա թէ ինչո՞ւ չյարգեմ պատկերացման, անդրադարձումի, թուումի և առաքումի աւանդական կարգերը, բաժանումները, համախմբումներու ա՛յլ կազմապար դարձած կերպարանքները, ու չինեմ ինծի յատուկ գաղտնեւ, հոն զետեղելու համար ամէն ինչ որ որոշ չափով հարապատ է իմ ծրագրած ՀԱՄԱՊԱՍԿԱՆԻ՛ն, առնուազն անոր լիութեան նպաստ մը կրնայ հայթայթել, թէկուզ թերի, անբաւարար։ Թող չըսեն ինծի թէ պարտքեր ունիս պարկեշտութեան, հաւատարմութեան։ Թէ գրականութեան պատմութիւնը չի դադիր պատմութիւն մը ըլլալէ և ըստ այնմ կը պահանջէ իր մշակման օրէնքներուն հանդէպ յարգանք։ Այդ ամէնը անո՛նց համար, որոնք բանասիրական փառասիրութեան կը մնան ենթակայ։ Իմ փառասիրութիւնը գիւտն է իմ ժողովուրդին, Հայ Հողին։ Ու ասիկա, տակաւին ՄԽԽԽՈՒՄԻ (1914) օրերէն։ Հետեւաբար կը ներեմ ինծի լայն, կաւորը չեղումներ։

Յետոյ, խոշոր պատրանք մը կը միջամտէ անցեալը խտացնել յաւակնող ամէն ձեռնարկի շուրջը, ըլլա՛յ գործադրող, ըլլա՛յ մանաւանդ զայն ընդունելու կանչուած միտքերուն համար։ Ատիկա ընթերցողին սպասումն է սանկ կոկիկցած, չափ ու ձևի մտած կերպարանքի մը ներքեւ այն ամէնուն որոնք որ և չըջանի ամէնէն ընթացիկ խռովքները, ապրումները իրրեւ, ունեցան իրենց գլիւնները։ Յայտարարել մէկուն թէ թովմաս թէրզեան բանաստեղծը հազիւ թէ կը պատկանի Արեւմտահայ Գրականութեան, ստեղծել է անոր մէջ խորունկ յեղաշրջում, քանի որ այդ մէկը սանկ կէս դարէ ի վեր վարժուած էր այդ անունին հետ իր մտքին մէջ յաւնուած հաստատելու այլապէս պերճ, փարթամ արժանիքներու։ Զէ՞ որ ազնուական, բարձրաթափ, հեղասահ ու զեւրազանցապէս բանաստեղծ արուեստագէտի մը որակականները կրկնուեր էին քանի մը սերունդի մունետիկներու բերնով։ Հասկցնել այդ մէկուն թէ այդ ամէնը հազիւ թէ աղերս մը ունին այդ պարկեշտ, քիչ անգամ, շատ քիչ անգամ իրաւ տաղաչափին ներքին՝ տեսակարար արժէքին հետ, պիտի նշանակէր մանրամասն վերլուծման մը տաժանքը յանձն առնել։ Այդ զինով միայն մենք պիտի հրաժարէինք մեր գլիւններէն։ Միւս կողմէն հասկցնել դարձեալ այդ ընթերցողին թէ քերթուածներ կան որոնց համադրած խռովքները երբ բացուին բաւարար չափով, ինք պիտի ունենայ իր առջև կենդանի հայոց պատմութիւնը, գրեթէ ամբողջ, — գործողութիւն մըն է որ կը զիջաւորուի խորունկ սկիզբովութեամբ, չըսելու համար արձամարհանքով։ Հոս կը յիշեմ այդ կարգի փորձառութիւն մը։

— 1921 ին թէ 22ին, կեդրոնական վարժարանի մէջ (Պոլիս) կը վերլուծէի զասարանի մը առջև «Բարութեան շունն է անա» քերթուածը։ Թէքէեանի խժրողները, զչարողները, կերպը գտած էին զասը ունկնդրել արտօնուելու։ Չհարցուցի հիւրերուն իրենց դիտաւորութիւններէն (թերթի մը խմբագիրն ու կուսակցութեան մը վարիչ զէմքերն էին իմ պատուական այցելուները) ու շարունակեցի բանալ, Առաջին երկու քառեակը ինձմէ առած էր զասարանը։ Վրայէ վրայ երեք պահ յատկացուցինք քերթուածին թափանցումին, իմ հիւրերը վերջին անգամ մեկնեցան անասելի տպաւորութեանց տակ, իրենց խոստովանութիւնն էր։ — Բայց ատիկա թէքէեան չէ։ Ու չէին դիտեր թէ հայոց պատմութիւնն էր որ կը մատուցուէր զասարանին։ Հազիւ թէ խօսք անցնէր հեղինակին արժանիքներէն, ուժէն ու տաղանդէն որոնք ամէնէն լոկի տարրերն են արդէն գրական պատմութեան մէջ։

Այս օրինակը համոզի՞չ բաւական։

Ամէն ընթերցող երբեք բաշխութիւն պիտի չզգայ իր մէջ, մտածելու թէ այն քսան երեսուն ոտանաւորները որոնց մէջ պատմութեան երեք չորս տարիներու կրակներն ու սարսուռները կը քնանան երբ կը կարգայ Պետրոս Դուրեանի Գիւլամը (Տաղ և Թարեհգութիւն), ո՛ր աստիճան ընդարձակ յոյզերու, արցունքներու, երազանքի, իրարազան զգայութիւններու գինն էին, գրուելէ առաջ, Մէկ քերթուած, այդ պատանիէն, երկու տարուան հազ ու արիւն, տասը տարուան կարօտ ու պապակ, թերեւ մեր ժողովուրդին աչքերէն յառնող տասը ու աւելի դարերու եղբորական հանդէս մըն է իրարմէ նուրբ, խորունկ, այրող զգացումներու։ Գրականութեան պատմիչը, ամէն մէկ արժանաւոր հեղինակի հետ ստիպուած է այս ապրումները ապրիլ իր կարգին, ու . . . թուղթին յանձնել, աւա՛ր։ ոչ իսկ մոխիրը այդ կրակներուն։ Ահա թէ ինչու գրականութեան ամէն պատմութիւն միշտ անկատար մնալու է սահմանուած։ Դժուար չէ այս հաստատումին հետեւանքը։ — Զեւր։

Կարելի չափով հաւատարիմ կենալու համար իմ ծրագրին, իրագործելի արդիւնքներու սիրոյն եւ ստիպուած եմ անտեսել, այսինքն ուրիշներու նկատառմանը ձգել շատ ու շատ բաներ։ Կեանքը նուաճել չի նմանիր շուքի վրայ աշխատելու անծակ երանութեան։ Ու որքան շատ են այդ երանելիները որոնք կը հաւատան թէ մատենագրութեան պատմութիւն կը գրեն վասնզի գիտեն մեր բոլոր հեղինակներուն ծննդեան, մկրտութեան, ամուսնութեան, մահուան թուականները, անոնց գործերուն տպագրութեան վայրերը, անոնց վրայ հոս ու հոն ինկած յիշատակութիւնները։ Քանի մը տարի առաջ բախտը տրուեցաւ մեզի, նման ողբերգութիւն մը հանդուրժելու։ Պատմական՝ մատենագրութեան մասնագէտ մը, նիւթ ունէր մեզի բերելու մեր միջնադարեան աշխարհիկ գրականութեան, ուրիշ խօսքով աշուղներուն գործին վրայ քանի

մը տիրակաճն հաստատումներ, Զեմ կրնար մոռնալ տագնապը (զոր կը բաժնէր ամբողջ սրահը ժամը անցնող թուումէ մը յառաջացած, թուում մեր գիրքերուն մէջ յիշատակուած անուանի կամ համեստ բոլոր աշուղներուն, Դարէ զար, իրենց ծննդեան ու մահուան թուականներով լուսաւ պատկ, Ու անուններու այդ խաժամուժէն ոչ իր մէկ հատիկ սպորող կայծ որ զպէր մեր հոգիներուն, Ասիկա սպաննելն էր մեր աշուղներուն սխրակի բանաստեղծութիւնը, Ու այս սրբապաշտ մութեան հեղինակը համալսարանական մըն էր, աղջկին մէջ ահապար հռչակի հասած իբր մատն հագորութեան մասնագէտ (դէպքը տեղի կ'ունէ, նար երուսաղէմի Սրբոց Յակոբեանց կիւլպէնէ, եան Մատենադարանին մէջ), . . . Ահա թէ ինչու էր կենամ ամէնէն վճռական անուններու ու ամէնէն հզօր ու կարկառուն իրողութեանց առջև միայն, իր Անգլիական Գրականութեան Պատմութիւն գործին հինգերորդ հատորը, իմ-Լիթ թէն, նուիրած է . . . հինգ հեղինակներու միայն, Ու մենք գիտենք թէ տասներէներորդ դարեան այդ գրականութիւնը առնուողն տա-դարնաւոր յիստին գրագէտ, ու միջակ ազնու-գով ալ թերեւ հինգ հարիւր գրչի վաստակաւոր կը համբէր իր տարգրութեանց մէջ:

Անխուսափելի այդ զեղչումը ստեղծուելիք անպատեհութիւնը սիրալոթար ես նախամեծար կը համարիմ, քան բարիքը ճշգրտութեան, պատմական հարազատութեան, մատենագրական հաստատ, անհերքելի թուումներուն: Զեմ ուրանար այդ բարիքին ալ տարողութիւնը որ, կը հաւատամ, մատչելի է սակայն ամէն յամառ, գորշ աշխատողի, պրպտումէ, թիւէ, վկայութեան համառնողի, ու այն թուրք միտքերուն օրոնք հաճոյք կը զգամ թիւերուն ապահովութեան փաստէն ու արժէքէն:

Իր շրջափոխութեան ու հասակին մէջ այսպէս նկատի առնուած, մանաւանդ իմ ժողովուրդի հոգեզաւթն իմ վերբերելիք պարզ, խոբունկ, իրաւ առաջադրութեանց սիրոյն, ես կը վերածեմ Արեւմտահայ գրական վաստակը չորս գլխաւոր շրջանակներու, — հարիւրամեայ համապատկերը այն իրողութեան որ անուն ունի ԱՐԵՎԻՄՏԱՀԱՅ ԳՐԱԿԱՆՈՒԹԻՒՆ: Մտքն անցաւ իմ աշխատասիրութիւնը նուիրել անոր հարիւրամեակին, Բայն հանրակրօնները լաւ կ'ընեն հեռու կենալով հասարակաց հարկին քննելէն: Մենաւոր, հերձուածող իր մէկ զաւկին, մէկ մըշակին վկայութիւնն է ուրեմն այս գործը:

Իմ Համապատկերը, ինչպէս ըսի, կ'ընդգրկէ
հետեւեալ չորս մեծ բաժանումները.

ա) ԶԱՐԹՕՆՔԻ ՍԵՐՈՒՆԴ ԵՒ ՌՈՄԱՆՔԻԿՆԵՐԻ,
ՇՐՋԱՆԸ ՆԵՐԿԿՂԱԳՆՈՂ ՀԱՄԱՐԸ ԿԱՄ ՀԱՄԱՐՆԵՐԸ
ԿՐ ՊԱՐՈՇՆԱԿԵՆ ԱՐԵՎԱՏՈՒՄ ՀՂԻՐԱԿԱՆՈՒԹԵԱՆ

ախաժառագ, սկզբնական օրերը, Հասկնալի է որ այդ ժամանակամիջոցը ուրուագրային^(*) կերպարանքի մը տակ միայն մուտք ունենայ գործէն ներս: Այդ զրականութեան առաջին ախաժառագ օրերը, որոնք հազիւ թէ կը մտածեն գրելու փառասիրութեան, գրական անտոյքին ու այս անտարբերութեամբ ալ կը հաւատան ու կը գրեն: Այդ չըջնալին կը պատկանի համապատկերը սեփականին որ տուած մեզի Ազգային Սահմանադրութիւնը, մեր Մամուլը, կադակերպեց՝ իր հասողութեան ծիրին մէջ, մեր զարգացներ, ազգային վարչական մեքենան. կարծեց հիմը ըլլալ զրաժ գրական քանի մը սեռերու. վճռաբար թեր կեցաւ ախաբահարին, ու տուաւ՝ իր ընկերային անթուելի բարիքներու շարքին, մեր հոգիին քանի մը քաղցրագոյն ձայները, մեր մտքին քանի մը սրտառուէ կայծերը, և գետին պատրաստեց մեր պատմութեան հզօրագոյն սարուռուռի^(**): Մեր մեծագոյն բերթողը՝ Պետրոս Դուրեան, ամբողջօրէին կ'իրնայ այդ սերունդին գօտիին (zone):

(*) Համոզուած եմ որ այդ չրխանը, ազգային ընդհանուր մշակոյթին արտամտութեան մէջ, խցնամիտ, սերտացաւ եւ իրաւ գտնաւորելի էր համար թերեւս ամէնէն թելադրական համաժողովները կարելի ընծայող տառեայնք որն իր այբերուն խորը ժրտութեամբ Ի՛նչ մարդք են այդ երկաստարչները որոնք, ընդհանրապէս գաւառներ, բուպիկ, կամ Պոստյ թաղերն որք իրեն, իր վապէն արեւմտաց, ու լեցունիկ վերջ անոր յայտն ու հուրգովը, կը դառնան իրենց ժողովուրդին, անոր ճակատագիրը սրբաշնորհաւ ամենայնպէս առաջադրու թախնորհով, Իսկ ան ստոյգ հաստատումը, կ'ընէ բոլոր այդ մարդքը Նարին անգամ աւելի մեծ քան զիրենց յաջորդող յաւակնոտ գրաւգեւանները Բայց, ինչպէս ըսի, իմ աշխատանքը արդիւնքներու վրայ եւ միայն ու միայն գրական արդիւնքներու վրայ կ'ընէ իր յեւտը:

(**) Դիտելով է որ սերունդներու վրայ սա բաժանումը չէ(այս պայմանաւոր մտնեմաթիքական հշտութեամբ տարինե-
րու թիւով մը) Թալմաս Թերզեանի առաջին գերթուանները
ըլլաւ առանձն Բազմ-էլէի մէջ (1855), 1849 ին յորման նոյն
այդ Բազմ-էլէի մէջ կը ստորագրէ Բազմ-էլէի Բազմ-էլէ և
1901 ին ալ Գազիթի կարտանէ տպագրութիւնի գրքթուան-
ներուն, Թերզեան քանները դարուն ալ ոտանադրներ կը
գրէ Միտք քանին ալ Թուռններուն՝ ա՛ն որ, Զաբնէի Սե-
րանդ, Թալմէիէի, Դեպէ Իզադ-էլ-էլէ, Իզադ-էլ-էլէ, Ար-
աւազ-էլէ Սալանդ յորդոգումս զբական կրթագիտելի (տի-
սիքի) նոյն առնէ իրենց գրեմէն կը թելագրեն երկու ա-
նուներուն ալ ընդմէջէն Երէմիոսիթիւն — Անխտաբիլի
անուշաւտ, Արիշ խնդիր՝ երբ հեղինակը ինքն իրեն յնա-
ւաւարիմ ալ չորսր փոխութեանց ընթացքին, ինչպէս է
պարտեմ Թալմաս Թերզեանի, Դարնեալ ուրիշ խնդիր երբ
հեղինակն էլ ինչպէս, ինչպէս, ինչպէս, քանի մը
սերունդներուն ընդհանուր զգումներուն նորոգող ու հարկաւոր,
թելագրելու տառնան գրեթէ առանձնաւոր կերպարանքներ
Այս իրողութեան շնորհ մէկ օրինակ կուգայ Օր. Խաչնէի
որ իբր փաւերեան ռումանիկ պիտի հնչուցին բառերով ող-
ջունէ Լաւնէ (Ուշալ տէր, Զանաւ, Զանաւ, Զանաւ-
ի, 1885), 1890 աւան Թուականներուն պիտի հեղինակէ Աշխա-
նէ Սերնէ վէպը, Օշնուր Աշխաճաճունով, ու պիտի ստորա-
գրէ պատմական բանաստեղծութեան նմանքն նկատուող իր
մէկ քանի ոտանուր պատմութիւնները (Դաւ-էլ-էլէ Նաւնուր,
Ժաւնէի-էլ-էլէ), այս առգամ, Սեպէլ քրական ալ նուիրականա-
ցած ստեղծով, ու 1900 ին վերջի պիտի յարունակէ բազմաթիւ
թերթականներ, արականներ խմբագրել որոնց տիրական զոյնը
կուգայ Արուստագէս Սերունդի բարեխառնութենէն, Այս
քաւմանքները զիս կը մղեն իմ գտնողները ներկայացնելու
բաւարար առաճութեամբ մը որ պիտի չներկէ մեզի իրա-
քանիսր հեղինակի հետ յարգարել ակնբախ հակադրութեան-
ները, 1883 ին, Զօրպա ռումանիկի բանաստեղծութեան, 1910 ին՝
տպագրութաւտ մը, արուստագէտներու հանգանակներուն
հաւատարմութիւն

բ) ԻՐԱՊԱՏՆԵՐԻ Որոշք առաջին անգամ կ'երևին 1880 չ ջրջաններուն, վարանոտ, վախկոտ, աննպատակ, բայց Մասխը ձեռք անցընելով և Աւելիվը հիմնելով, տակաւ կը գտնուէին իրենց լիութիւնը, համատարփ ու համակամ աշխատանքի սրտատուչ պատկերի մը մէջ, համախորհրդով իրենց ուժերը մէկ ու նոյն սպասին, — գրականութիւնը ժողովուրդին դարձնելով գեղեցիկ մտազորութիւններով, կը տապալեն իր մեծ կախորդներուն մահովը իր իմաստէն ալ զազրած մեր Ռամաթիկը ու անոր խորթ զաւակը նկատուող ետապաշտիկ, ետակերդն անորակելի այն գրականութիւնը որուն քրմայետը կը հանդիսանայ եղիաւ, կը կործանեն գրաբարը իրենց զբոսեցող անարժանիքներուն պատուանդան ծառաքեցող զարոյցին յաւակնութիւնները, միանգամ ընդմիջող ազատագրելով աշխարհարարը, կը հիմնեն մեր վէպը, մեր քննադատութիւնը, իր փառքին կ'առաջնորդեն մեր պատմութեամբը, կը ժողովրդականացնեն մեր օրագրութիւնը, մանաւանդ անոր խորքին տարողութիւնը ու ձեռն (չիզուին) կաղապարուիմ, ամէն հակառի վրայ, կ'ընդարձակեն գրականութեան պայարարները, ձեռք կը փորձեն երկարել Սրեյալայ Գրականութեան, և կը ձգեն յաջորդներուն՝ նոյնատարր ու նոյնամէտ սերունդի մը գեղեցիկ պատկերը, Անոնք են դարձեալ որ մեր մէջ կուտան առաջին անգամ կազմակերպուած, իր ըրածին զիտակցող գրական փաղանքը, դպրոցը(*), իրենցմէ վերջ ա'լ չերևցող:

գ) ԱՐՈՒԵՍԱԳԷՏ ՍԵՐՈՒՆԴ. որուն ծագումը կրնանք իջնցնել մինչև առաջին ջարդերը ու

(*) Իմ աշխատանքիս մէջ պարտաւոր կը զգամ ինքզինքս, անց քանալու Դեղի Իււղլուէնը վերնագրով ուրիշ ալ խմբակի մը, որ զլիարար զէմքերն են Արեմտահայ Գրականութեան ամենին ինքնատիւ, անտարազելի անգեղեցիկ (գրական զարգի մը մէջ որ ունենալ իր հանգանակները) անունները. — Մ. Մամուրեան, Ե. Տէրմիշիպաշեան, շնորհով մը՝ Մինաս Չերազ, անհատաբերին Պարոնեան, և տակաւին քանի մը ուրիշներ, Արդարեւ, յիշուած անուններն երկուքը (եղիաւ ու Չերազ) մեզի կուգան բոցորձակ Ռամաթիկի մէջ, կը սպասարկեն իրենց ետին, անայնամտութեան, փառասիրութեան, նորամուտ տալանդներու, բոլոր չիզուի թեամբը, խառնուելով ամեն շարժումի. ոչ մէկին մէջ կանգ առնելու նոյնքան չիզի անկարողութեամբ մը, ինչ որ անհաշտ, Իրապաշտներու, անտարբերութեանը ընդմէջէն, անբացատրելի որքան անօրինակ, կ'երկարաձգուին Արա ետապաշտ Սերունդին բոլոր անաւանութիւններն ալ ներս, միշտ անկատար, միշտ խռովելի, միշտ անհասկնալի, Ուր զնկ Տիկին Տիւսարի վէպը, Ուր՝ Եղիշ Վարդապետ Դուրեանի քանտանգիծութիւնը Եթէ երբեք այդ խռովին գրական մեծ պարիսպները (Մամուրեանի վէպն ու Խալալիւնը, Չերազի Խալալը, Պարոնեանի Խալալները) անկանգնելի ուսմանթիւղով մը կը մնան վերաւոր, միշտ կողմէն իր քրտնիկները (Մամուրեանի երկու նոսրիւնները՝ Հայ-Խալալն ու Անգլիալը, Անգլիալը Մամուրեանի երկու նոսրիւնները հաւաքածուն, Եթերեցի և Հրապաշտի բռնիւնները) չեն գտած Իրապաշտեան քրտնիկի գեղեցիկ, դուպ, զեղարուեստական կատարելութիւնը (Արիստարես, Բաշպեան, Հրապաշտ), Գրական անշուշտ նաև որ Յակոբ Պարոնեան կը պատկանի բոլոր ժամանակներու Անգլիալ որ զլիարար այս ապանդներուն առաջագանդութիւնը, ծրարքի, խառնութեան, արգիւնքի, կ'արգարացնէ իմ բաժանումը՝ այդ անունները տեղափոխելու համար իրենց յատուկ շրջանակի մը ներքո, Կը կրկնեմ. — Գրոցը մը չէ Դեղի Իււղլուէնը, այն զլիարար պատճառով որ հաւաքական յղացք մը կը պահել իրեն:

քիչ մըն ալ վար տակաւին (Յովհաննէս Յարութիւնեան, Ռուբէն Զարգարեան, Ռուբէն Որբերեան, Եղիշ Դուրեան կ'երևին իննսուսական թուականներուն), բայց որուն զարգացումը, լիալիր փթիթումը կը զուգադիպին 1895-1915 թ. քառամասկին, Այսպէս տիտղոսեցի այդ մարդերը որոնք հասարակաց ունին գրութիւն (écriture) պաշտածները, արտայայտութիւնը խնամելու հզօր կամք մը, ուրիշ խօսքով՝ ռիմին հրայրքը, — պարագայ՝ որուն հանդէպ անտարբեր էին Իրապաշտները, զոր սխալ, յիմար սեթիկեթի վերաժամ էին ետապաշտները (Եղիալի դպրոցը), ու աստուածացուցած՝ Ռամաթիկները, Անգլիոյ չէ հոս ընդգծել որ այդ սերունդն ալ համատարր դպրոցի մը կերպարանքը չի պարզել հեռուն զիտողի մը, Երուանդ Սահան, Երուսալէմ, Թըլկատիցի, Գորաուր, շեշտուած անարժանիքը կը պահեն իրապաշտ պարզութեան, Տիկին Ետաշտան անտարբեր է, իր լաւ երակին մէջ, արտայայտութեան հարցերուն հանդէպ, զէջ երակին մէջ պատկանելով հանդերձ Սիւրիկին սեթիկեթին, արձակ քերթուածներու բառակոյտին հմայքին, Տիրան Զրաքեան կ'ուրանայ խորքը ու կ'ապաստանի ձեռն կարկի խնամքին, Մեծարեցի ու Թէքէհան, Պարթեւեան ու Զարգարեան փոխ ի փոխ կը նուաճուին ձեռն ու խորքէն, Բայց ինչպէս զիտել տուի, հասարակաց՝ բոլորին համար ալ գրիթէ, գրական խնամքին մտահոգութիւնը, Յետոյ, բացի Պարթեւեանի խորքի ուսմանթիւղէն ու Զարգարեանի ձեռն ուսմանթիւղէն, միւսները պարկեշտ աշխատանքը նախասիրած են իրենց գործին յատուկ ընծայելու, Ռոյնութիւն է այդ սերունդին համար յանգուով թուական նկատել Ապրիլ 24 (1915) եղեանը ուր այդ սերունդը սպառնացու ջնջուեցաւ գրիթէ (մազպուր ազատողներու շատ փոքր թիւ մը միայն): Միւս կողմէն տրուում է, ինծի, հոս, ստիպուած ըլլալով՝ յայտարարելու որ Արեմտահայ Գրականութիւնը — այսինքն մեր ժողովուրդի կէսին հոգեկան կնիքովը ամբօրէն կնքուած ստեղծագործութիւն մը — իր աւարտը գտած է արդէն անոր մշակներուն զանգուածովի փողոտումովը ու զայն կարելի ընող հոգեղէն իրականութեան՝ ժողովուրդին շիջումովը, Պատերազմէն վերջ հասակ առնող գրականութիւնը հազիւ թէ անունով միայն կը մնայ հաւատարիմ՝ յղացքին, տրուած ըլլալով այն տխուր փաստը թէ ցանցառ վերապրողները անընդունակ եղան յարմարելու նոր պայմաններու, նոր ծրող տալանդները, իրենց կարգին, շատ քիչ բացառութեամբ մը, ենթարկուեցան այն հողերուն ուրկէ կ'առնէին իրենց սնունդը՝ Եւրոպական, Ամերիկեան, Ամերիկեան ոստաններու մէջ, իրենց գործիքը միայն զիջելով պահել, իրենց ապրումները սեւեռելու աշխատանքին համար, ու ասկէ զուրս՝ փոքրութիւններով, փոքրագուծութիւններով միայն յիշելով իրենց ցեղը, անոր խոր իմաստը, իրենց վայրաւատին կենցաղին պատասխանատուներ փնտռելով ու գտնելով՝ ահա որ անարժանութեամբ Այն շատ քիչերը որոնք կապ մը պահեցին այդ

ցեղին ընդհանուր զգայաւթեանց միտքերն հետ, իրենց կարգին զիս կը ստիպեն որ յայտնուի ուրիշ բաժանում մըն ալ:

դ) ՆՈՐԱԳՈՅՆ ԿԱՍ ՍՓԻՒՌԻ ԳՐԱԿԱՆՈՒԹԻՒՆ. 1919էն առդին, նոր ճակատագիր մը ընդգրկող, Սիսու չըլլար զայն անուանել Տիարաբոյի գրականութիւն, քանի որ, հետեւելով մեր մնացորդացի տարտղնումին աշխարհի չորս ծագելուն, պարտքին տակն է անկա յարմարելու աւելի քան զմեզի, զարհուրելի պայմաններու, լոկ ինքզինքը կանգուն պահել կարենալու համար: Կարճ, շատ կարճ չըլլանի մը մէջ, մօտաւորապէս երեք տարի (1919-1922) անկա մշակուելով Պոլիս, կը փորձէ վերանորոգել ցանկութիւններն ու ձիգերը հաստատակներուն, աւելի քան յուսալից, կորովի, մոլեռանդ, բայց դարձեալ հաւածուելով քաղաքական անողոք հարկերէ, կ'ենթարկուի մեր ժողովուրդի բախտին, ցիրուցանումին: Ու մենք կը տեսնենք Արեւմտահայ բարբառով մշակուած գրականութիւն մը, այդ թուականէն առդին, Բարիկ, Եղիպտոս, Սուրիա, Պաղեստին ու զըլ-խաւարաբար Նոր Աշխարհը, կեցողները ասոնք ուր այդ գրականութիւնը դեռ կը յամառի ապրիլ միտ մինակը, գրեթէ թողլուած իր բոլոր սուրբերէն, ընդդէմ աշխարհ մը արդելքներու, ներսէն ու դուրսէն, քանի մը նստիւթեաներու, խնդրու բուռն, արտաշարժ հերոսութեամբը, խայտաղէտ կարաւանը՝ ուր եօթանասնամեակի աղերսի ու կործանուած մարդեր, իրենց երիտասարդութեան զրօնները, քվիկ քվիկ, ուսմարարձ կը քալեն՝ անմօրուս, ըրածնին չճանչող տղոց առջեւէն, կուտալով իրենց արցունքները՝ իրենց ծիծաղելիին փրկելու վսեմ պարզութեամբ մը...:

Ահա, մեծ իր գիծերուն ու կարկառին մէջ այն համապատկերը որուն իրադրութեամբ պիտի գառնան հետագայ հատորները, վերը պարզուած ծրագրին համաձայն: Միանգամայն զմիշտ կը յայտարարեմ թէ այս գործը ոչ յայտնաւորք մըն է հեղինակներուն վարքն ու բարքը կենսագրող, ոչ ալ բառարան մը՝ յատուկ անուններու, գիրքերու տիտղոսները, հրատարակման թուականները համառօտակի ցուցակագրող: Անկա ապրումներու հանդէս մըն է, հեղինակէ հեղինակ անձնացող բայց խորքին մէջ մէկ ու նոյն զգայութեան մը — իմ ժողովուրդի մէկ թւին զգայութեան: Մի վախճան որ միօրինակ վերլուծութեան չարան մը կը խոստանամ ձեզի: Մեր գրականութիւնը կազմող անձնաւորութիւնները օժտուած են կեանքէն պարտադիր զանազանութեամբ մը, ու այդ անձնաւորութեանց գործը անօթն է ուր կազապարի ինկած է անոնց հոգին: Այնպէս որ, ժամանակէն պաշտպանուած գին: Այնպէս որ, ժամանակէն պաշտպանուած գին: (մէկ զարբ քիչ, փոքր տեղութիւն է երբեմն հոգիները պաղեցնել կարենալու համար իրարմէ), այս ՀԱՍՏԱՊԱՍԿԱՆԵՐ չի վախճար ինքզինքը հերքելու, աղաւաղուելու վտանգէն ալ:

Աւելորդ կը նկատեմ հոս ընթացք տալ ուրիշ

ալ մանրամասնութիւններու՝ մեթօտը, մշակման զրուծելուն, արդիւնքները, տեսակարար կշիռի զարնող միջոցները պարզաբանող, բոլորն ալ հանգիստիլ՝ գործին մարմինն ի վար: Ի յառաջագունէ, կ'ենթադրեմ որ այս հատորները ձեռք առնող մը կը ճանչնայ Արեւմտահայ գրական վատակը իր ամբողջութեամբ, առոր վրայ կազմած ալ է իր դատաստանը անձնական կամ միջնորդովի վկայութիւններով, ունի Արեւելահայ Գրականութեան ձգտումներուն մասին որոշ ընտանութիւն, ու մեր օրերու տարր գրականութեանց վրայ ալ քանի մը հաստատ, լայն նշմարանքներ: Այս առիթը կարող են թելադրել գրողներ, որոնք իրենց բաժինները կը հալածեն նման աշխատանքներու մէջ (իմ գիրքին ընդհանուր տարողութիւնը կը հասնի մինչև 1915, ու իրր այդ զգուշաւոր կ'ընէ Սփիւռքի քանի մը հարիւրը անցնող գրական մշակները) բայց առաւելապէս ուղղուած են այն հասարակութեան որ հազիւ թէ կ'այցուի զընդու փառասիրութեան, ունենալով զօրաւոր համակրութիւն մը իմ ժողովուրդին իմացական ձիգին, արժէքներուն, իր մրաւկոյրին: Սփիւռքի մէջ անք գիտենք թէ որքան մեծ է թիւը այն մարդիկներուն որոնք ի վիճակի են եղած համարու մատենադարան մը կազմելու, տարր ընտրելագոյն հատորներու կողքին հայ լեզուով ալ բախտաւոր գիրքեր հիւրընկալող: Հերոսական է՝ այս ընտրանիէն դուրս, կեցուածքը պարզ մարդոց դարձեալ, որոնք կարելի ըրին օրինակի մը համար, Ամերիկայի մէջ, Հայրենիք հանդէսին հրաշքը, Զախլախի մեծամասնութեամբ մը բանուորներէ գոյաւոր ընթերցողներու բանակ մը հանդերձելով: Ուրիշ խնդիր՝ այդ գրականութեան ներքին, տեսակարար տարողութիւնը, փաստը չի զադրիւր փաստ ըլլալէ: Սփիւռքի պայմաններու ծնունդ, ներկայ աշխատանքը իր տեղը կ'ուզէ այդ մատենադարաններէն ու այդ քրտերէն ներս:

Ե. ՕՇԱԿԱՆ

(Վերջը յաջորդել)

ԲԱՆԱԾՏԵՂՄԱԿԱՆ

Հ Ա Ի Ա Տ Ք

Դուն երգն էիր ընձանի, հին իմ մանուկ օրերուն,
Աղօթք մը լուռ, հոգեբուխ, իմ ավերուն մէջ պարման.
Յետոյ եղար կոյս մը դուն, որուն հեռուէն կ'ըղձայի,
Եղար Աստուածն երազիս, պարգեւասու մը հարուս...:

Ամենուրեք կարելին էիր զրոյն տեսնալս.
Մէկ-մէկ պարզել գիտէիր դուն բարդոյցներն հոգիի.
Դուն գիտէրներն՝ Յիսուսին էիր ճակասն ակօսուած,
Եւ առտուները՝ ժրպստուն, յոյսի երես մը բարի...

Յետոյ ամբողջ միագոյն դարձար գետին մը ներմակ,
Ուրկէ անհոգ փախելէն եղայ տկուն, բայց եւ կոյր...
Շուրջըս ամբողջ՝ աւերակ, հոն ուր պալատ մ'էր երէկ.

Ու չեմ կրնար հին աղօթքն ես ավերուս մէջ գրել.
Աւերակէն այս լիւաժ, ոչ իսկ թռչուն մը կ'անցնի.
Հոն զանգակներն երբ զարնեն, ոչ ոք կ'երթայ աղօթքի...:

1943 Դեկտեմբեր

ԱՆԵԼ

ՈՒՐԵՄՆ ՏԷՐ, ԱԼ ԻՆՉՈ՞Ւ...

Ուրեմըն Տէ՛ր, ալ ինչո՞ւ, կեանքս ապրիլ յամառիմ,
Պարպուած եմ երբ Քեզմէ, եւ չեմ ըզգար որ Հոգիդ
Աննառապէս զար իջնէր մինչեւ արմատն իմ հոգւոյն,
Ու չըլլայինք իրարու, օտարի պէս, օտար տուն...:

Եւ ինչո՞ւ, Տէ՛ր, անձկութեամբ ես կը լեցուիմ այս գիշեր,
Երբ ընձանի հոգիներ, կուգան հիմա իմ առջեւ
Մեր երազի օրերէն, անձաներէն պապենի,
Որոնց սիրքը բնակարան էր Քու Հոգւոյդ սրբեանի...:

Բայց, Աստուած իմ, սա հոգին, որ ամէն օր կը բացուի,
Երբ Դուն չըկաս, ալ ինչո՞ւ կեանքը ապրիլ յամառի:

Դեկտ. 1943, Անթիպաս

ԱՇՏԻՇԱՏ

ԿԸ ԲԱՆԱՅ ԹԵՒՆ ԻՐ...

Ողբա՛կ, ողբա՛կ, քէ գաս բարով, ձիերով,
«Մէրիկ» կանչես, ասեն՝ մեռա՛ւ կարօտով...

Թախիծն ինչո՞ւ՝ հոգիէս, կը բանայ թեւն իր կապար...

. . . . .

Աչքըդ նամբուն, յաւէսին հողն ես հագեր, մա՛յր, ըսին,
Ու ըսպասեր, ըսպասէր, զաւկիդ հեռու հասակին,
Մասաղ շուփին մէջ որուն, աչքըդ՝ խաղա՛ղ, ա՛լ մըթնար...:

Ի՛նչ սրտուքիւն կը կախուի, կը մաղուի վար այս գիւեր...

Կը հանգի ձայնը քու շուրջ. նայուածքներուն ընդմէջէն

Կ'ըսեն մեռնիլն ես ապրեր կեանքի գիրքիդ հուսկ էջէն...

Մեղմ, աչքերէս, այս գիւեր, քու սրտուքիւնդ է կախուեր...

Դեռ չըվազած լոյսն աչքիդ, իջա՛ւ պասկերն արեգդէմ,

Զաւկիդ հէփաթ ու հեռու՝ անպասմելի կարօտէն.

Մեր մայրերուն գիրն այսպէ՛ս դարեր գրեր են արդէն...

Զըվազած լոյսն աչքէդ, հոն, իջա՛ւ պասկերն արեգդէմ...

Թախիծն ինչո՞ւ, այս գիւեր, խորունկ ու քաց կը սանի

Գերեզմանէն իմ հոգւոյն սըլաֆ մ'ինչպէս երազի,

Գէպի շիրիմը այրի, իմ արցունքին ըսպասող...:

Թախիծն ինչո՞ւ, այս գիւեր, խորունկ ու քաց՝ կը սանի՛...

Հողին նամբով, մայր, կուգայ արցունքն այս ուշ, եւ զերթ ցող

Կը զսնէ սիրքը սառա՛ծ՝ զաւկին անմար կարօտով...:

ՇԷՆ - ՄԱՀ

18 Դեկտեմբեր 1943

ԼՍՏՈՒՆԵՐԵՆԵԱԿԱՆ

Ք Ր Ի Ս Տ Ո Ս Ի

ՆԱԽԱԳՈՅՈՒԹԵԱՆ ՎԱՐԴԱՊԵՏՈՒԹԻՒՆԸ ՅՈՎՀԱՆՆՈՒ ԱԻԵՏԱՐԱՆԻՆ ՄԷՋ

Նախագոյութեան վարդապետութիւնը Յովհաննու մէջ. — Պէտք է ըսել որ Յովհաննէսեան ըմբռնումը այդ վարդապետութեան, էպպէս կը նոյնանայ Պողոսեան ըմբռնման հետ: Եթէ այս վերջինս Քրիստոս կը համարի իբրեւ երկինքէն եկած և հետեւաբար հոգեղէն իրականութիւն մը, իբրեւ երկնաւոր մեծատուն մը և կերպարանքը Աստուծոյ Հօր, իբրեւ անդրանիկը արարածներուն, և սկիզբը ամէն բանի, աւետարանիչն ալ էպպէս նոյն մտածումն է որ կը բանաձէ իր բովանդակ աւետարանին մէջ: «Ի սկզբանէ էր Բանն». «Եւ Բանն էր առ Աստուած». «Ես եմ հացն որ յերկնից իջեալ». «Ելի ի Հօրէ և երթամ առ Հայր». «Ես և Հայր իմ մի եմք». «Ես ոչ ես եմ յաշխարհի» և այլն արտայայտութիւնները կուգան ճշդել Յովհաննու մէջ այն մտածումը թէ Յիսուս Քրիստոս, Բանը կամ Աստուծոյ Որդին ի գոյութեան էր ժամանակէն առաջ, յաւիտեաններու մէջ, իբրեւ յաւերժակից և կենակից Հօր Աստուծոյ՝ անձնաւորեալ էութեամբ մը:

Եթէ նախագոյութեան մտածումը, իբրեւ վարդապետութիւն, Յովհաննու մէջ նոր երանգ մը չի բերեր մեզի, բայց պէտք է ըսել թէ ատով հանդերձ անիկա կը յայտնաբերէ ուրոյն կազմ և ուրոյն նկարագիր: Եւ այս նորութիւնը կը յայտնուի մանաւանդ իր արտայայտութեան կերպին մէջ:

Արդարեւ եթէ բաղդատենք Յովհաննէսեան նախագոյութեան զաղափարը Հին Ուխտի նոյն մտածումին հետ, պիտի տեսնենք որ այս վերջնոյս մէջ մեխիալի մը նախագոյութեան ըմբռնումը անորոշ է և անյստակ, և շատ անգամ այդ առթիւ եղած արտայայտութիւնները չեն ենթադրեր նախագոյութեան մտածում մը. իսկ եթէ ենթադրեն ալ՝ այդ նախագոյութիւնը սահմանափակուած կ'ըլլայ այս աշխարհով և

անով պարտադրուած ժամանակով: Նախընթաց գլուխին մէջ Հին Ուխտէն մէջբերուած համարները ապացոյցներն են վերոյիշեալ հաւաստումներուն: Բայց երբ անցնինք Յովհաննէսին, հոն կը գտնենք, յրստակ, ճշգրիտ, իրական և ուղղակի արտայայտութիւններ Քրիստոսի նախագոյութեան մասին. նախագոյութեան՝ որ անսահմանափակօրէն կը տարածուի յաւիտեաններու վրայ: Աւետարանէն ու է մէկ զըլխու մը ընթերցումը բաւ է լուսարանուելու և համոզուելու համար այդ մասին:

Անցնելով Համատեսական աւետարաններուն, տեսանք թէ հոն անոնք աւելի մտադրաւուած էին մեր Տիրոջ անվախճան գոյութեան վրայ շեշտել, և մի քանի անընշան ակնարկութիւններով գոհանալ Անոր անսկզբնականութեան մասին. մինչդեռ Յովհաննու աւետարանը իր ամբողջ բովանդակութեամբը, էջ առ էջ կը զեղուսն ժամանակ եւ անսահման, անսկիզբ եւ անվախճան, ուրիշ խօսքով՝ յաւիտեաններու մէջ կենդանի եղող Քրիստոսի մրտածութիւնով:

Իբրեւ վերջին բաղդատութիւն, երբ անդրադառնանք Պողոս առաքեալի թուղթերուն, անտարակոյս թէ առաքեալը անոնց մէջ ամենախոր և ուղղափառ կերպով կը բանաձէ Քրիստոսի նախագոյութեան վրայ, բայց ինչ որ, եթէ ներելի է ըսել մեզ, զերազանցութիւնը կը կազմէ Յովհաննէսեան արտայայտութեան, Պողոսեան բանաձեւին բաղդատմամբ, այդ ալ այն է որ մինչ Պողոս իր թուղթերուն մէջ ինքն է որ կը մտածէ և կը խօսի նախագոյութեանը մասին Քրիստոսի, Յովհաննու աւետարանին մէջ այդ նախագոյութիւնը յայտարարուած կը գտնենք նոյն ինքն Քրիստոսի կողմէ, ինքն իրեն իսկ համար. ուրիշ խօսքով՝ Պողոս առաքեալի մէջ ունինք Քրիստոսի նախագոյութեան մասին — Քրիստոսի՝ այնպէս ինչպէս յայտնուած էր Ան իրեն Դամասկոսի ճամբուն տեսիլքին մէջ — իր՝ Պողոսի խորհուրդն ու հաւատքը. մինչդեռ Յովհաննէս է միայն որ մեզ կը բերէ Քրիստոսի իսկ ուղղակի յայտնութիւնը իր նախագոյութեան մասին: Ու այդ յայտնութիւնը զերազանց արժէք մը կը ներկայացնէ, տրուած ըլլալով Յովհաննու ամենախորին մտերմութիւնը Քրիստոսի անձին իսկ հետ:

Ազդեցութիւնը այդ վարդապետներան. — Նախագոյութեան այս մտածումը պէտք է ըսել, ամէնէն աւելի ի պատուի և ի կիրարկութեան եղաւ Երրորդութեանական հերետիկոսութեանց, մասնաւորաբար Արիւսական պայքարներու առթիւ, որ կեդրոնական և տիրական երեսը կազմեց յիշեալ հերետիկոսութեանց:

Երրորդութեանական հերետիկոսութեանց հիմնական մտածումը կը կայանայ այն հաւատումին մէջ թէ Բանը, Որդին կամ Յիսուս Քրիստոս որ ծնաւ և բնակեցաւ աշխարհի մէջ, ճշմարտապէս և էապէս Աստուած չէ. ուրիշ խօսքով՝ համագոյակից չէ Հօր Աստուծոյ հետ: Այսպէսով Քրիստոսի աստուածութեան հետ կը վտանգուէր նաև յաւիտեաններու մէջ անոր նախագոյութեան իրականութիւնը:

Որդեգրականութիւնը՝ մին այդ հերետիկոսութիւններէն, ընդունելով Քրիստոսի մէջ մեղի նման սոսկական մարդ մը միայն, որ սակայն, Աստուծոյ առջև չնորձ գտնելով՝ կ'ըլլայ ընտրութեան անօթ մը աստուածային ծրագիրներու իրագործման, կ'որդեգրուի Հօր Աստուծոյ կողմէ, նովին իսկ մտածումով կը մերժէ Յիսուսի նախագոյութիւնը:

Ուրիշ մը այդ հերետիկոսութիւններէն՝ Ստորակարգականները, ուսուցանելով հանդերձ Որդւոյն աստուածութիւնը, կը ստորակարգեն զայն իրրեւ Աստուած՝ Հօր Աստուծոյ: Որդին Աստուած է, ճշմարտապէս Աստուած, և սակայն ստորակարգ Հօր երկու այս հաւատումները արդարեւ իրենց բացարձակ առումին մէջ, հակասական են: Եթէ Որդին էապէս Աստուած է, ոչ մէկ բանի ստորակարգ է, իսկ եթէ իրապէս ստորակարգ է Հօր՝ ուրեմն Աստուած չէ: Դարձեալ այսպէսով, նախագոյութեան մտածումը կը մնայ շփոթ և անիրական:

Արիւսականութիւնը՝ ամէնէն զլխաւորը և կեդրոնականը այդ հերետիկոսութիւններէն, կուգայ միանգամ ընդմիջտ բացարձակ և յստակ զատորոշութիւնը մատնանշել, ընդմէջ Որդւոյն Աստուածութեան, հետեւաբար անոր համագոյակցութեան և անոր ստորակարգութեան, հետեւաբար արարածութեան, և վարդապետել՝ վերջին մտածումը միայն: Ըստ արիւսականութեան, Որդին յաւիտեանակից չէ Հօր. կար

ժամանակ երբ զոյուծիւն չունէր Որդին: Ան իրապէս Որդի չէ, այլ արարած մը, ստեղծուած սակայն յոչընչէ: Քրիստոս ունի մարդկային մարմին և մարդկային հոգի. բայց մարդկային իմացականութեան փոխարէն իր մէջ բնակած ունի Աստուածային Լօկոսը: Ուրեմն Որդին ունի սկիզբ մը, պատկանելով արարածներու կարգին, և այդու իսկ իսպառ անհաղորդ՝ Հօր էութեան:

Արդ, քրիստոնէական եկեղեցին այսպէսով լուրջ և էական հարցի մը դէմ կը գտնէր ինքզինքը: Եթեալ հերետիկոսութիւնները, մերժելով Որդւոյն նախագոյութիւնը, մերժած կ'ըլլային Քրիստոսի Աստուածութիւնը, և ատոր իրրեւ հետեւանք կը խախտէին Երրորդութեան Վարդապետութիւնը: Այս պատճառաւ է որ այս առթիւ յարուցուած պայքարները իրաւամբ որակուեցան Երրորդութեանական, քանի որ եկեղեցին, ամբողջ Դ և Ե դարերուն կուրծով նախագոյութեան վարդապետութեան թըշնամիներուն դէմ, էապէս պաշտպանած կ'ըլլար Երրորդութեան Վարդապետութիւնը: Հետեւաբար եկեղեցին բուն կերպով կառչեցաւ նախագոյութեան վարդապետութեան, նախանձախնդրորէն պաշտպանեց և ջատագովեց զայն: — Հոս պէտք է ըսել ահա թէ նախագոյութեան այդ մտածումը էապէս Յովհաննէսեան նախագոյութեան ըմբռնում է, որ արդարեւ եղաւ միակ ներշնչարանը Երրորդութեանական պայքարներու մէջ հերոսացող ուղղափառ հայրերուն: Յովհաննէսեան նախագոյութեան ազդեցութիւնը տիրական եղաւ Նիկիոյ ժողովին մէջ խմբագրուած բանաձևին. «Աստուած Աստուծոյ, լոյս ի լուսոյ, Աստուած ճշմարիտ յԱստուծոյ ճշմարտէ, ծնունդ և ոչ արարած»: Յովհաննէսեան այդ շունչով վառուած Նիկիոյ ժողովին հերոսը ընդգէմ Արիւսի կը պաշտպանէր Քրիստոսի նախագոյութիւնը յաւերժական յաւիտեաններու մէջ կենդանի Հօրը հետ համապատուաբար: Յովհաննէսեան նախագոյութեան նոյն ըմբռնումն էր դարձեալ որ ծաւալեցաւ մասնաւորաբար Աղեքսանդրեան ուղղափառ հայրերուն մէջ, որոնք Քրիստոսի նախագոյութեան ի խնդիր, շեշտեցին Քրիստոսի Աստուածութեան վրայ ընդգէմ որդեգրականներուն, և պնդեցին Քրիստոսի համա-

պատուութեան վրայ, ընդդէմ Ստորակարգականներուն: Վերջապէս Քրիստոսի համագոյականութեան մտածումը, որ երջանիկ և յաղթական պտուղը եղաւ Երրորդութեան և հրկար պայքարներուն, էապէս արդիւնքը եղաւ նախագոյութեան այն ըմբռնումին, որ այնքան ուղղափառօրէն բանաձեւուած է Յովհաննու Աւետարանին մէջ:

Այս առթիւ արժան է որ յիշատակենք նաև Հայաստանեայց Առաքելական և Ուղղափառ Եկեղեցւոյ ունեցած կեցուածքը էական այս վարդապետութեան մասին: Հայաստանեայց Եկեղեցին իրրև ջերմ և հաւատարիմ աշակերտ և հետեոյ մասնաւորաբար Աղեքսանդրեան քրիստոնէական ուղղափառ դպրոցին, վստահապէս կրնանք ըսել որ նախագոյութեան մասին իր ունեցած սկզբունքը էապէս Աղեքսանդրեան ուղղութեան կնիքը կը կրէ. այսինքն անիկա կ'ընդունի և կը վարդապետէ թէ Քրիստոս, Աստուծոյ Որդին, Բանն Աստուծոյ, յաւիտենակից և յաւերժակից է Հօր հետ, համապատասխան և համագոյաբար: Յատկանշական են Հայաստանեայց Եկեղեցւոյ «Դաւանութիւն Ուղղափառ Հաւատոյ»-էն վերցուած մէջբերումները ի վկայութիւն վերոյիշեալ հաւատումին. «Հաւատամք զԲանն Աստուծոյ, անեղ, ծնեալ և սկսեալ ի Հօրէ նախ քան զյաւիտեանս. ոչ յետոյ և ոչ կրտսեր, այլ որքան Հայրն՝ Հայր, ընդ նմին և Որդին՝ Որդի». կամ ուրիշ տեղ մը նոյնէն «Որպէս ոչ է սկիզբն Աստուծութեան նորա և ոչ վախճան մարդկութեան նորա»: Նոյնքան յատկանշական են նաև մեր շարականներով իրագործուած ուղղափառ բանաձեւումը այս մասին: Ահա քանի մը վկայութիւններ. «Անժամանակ ծոցոյ ծնունդ Հօր էական». «Յառաջ քան զարուսեակ անմայր ծնունդ Հօր ի յերկինս». (Կն. Յովակիմայ և Աննայի, «Ողորմ.»). «Անժամանակն ի Հօրէ և անմարմին ծոցածին ծնունդ» (Ծրկն. էջ 24). «Որ ի կառս քերովբէից բազմեալ լոյս քան զարև յառաջ» (Ծրկն. էջ 28). «Անսկիզբն էակից Բանդ Հօր. որ էիր յառաջ քան զյաւիտեանս» (Ծրկն. էջ 40). «Զքեզ աղաչեմք անսկզբնակից Հօր Որդի» (Ծրկն. էջ 56). «Օրհնեալ ես Քրիստոս նախաշակիտեան Բանդ» (Ծրկն. էջ 65). «Այսօր ծնար որ ի Հօրէ յառաջ քան զյաւիտեանս որդի» (Ծրկն. էջ 65) և այլն: Ծըշ-

դելէ վերջ այսպէս մեր Եկեղեցւոյ վարդապետական կեցուածքը Քրիստոսի նախագոյութեան վարդապետութեան նկատմամբ, իրաւամբ կրնանք ըսել թէ Յովհաննէսեան շունչը, Աղեքսանդրեան խողովակով, մեր Եկեղեցւոյ մէջ ալ այս առթիւ կայ, և որ այսպէսով ամենաիրական ներշնչարանը եղաւ մեր աստուածաբան մտքերուն:

Արժէքը Յովհաննու նախագոյութեան վարդապետութեան. — Կարենալ ճշգիւռ համար այդ արժէքը անոր, հարկ է անդրադարձում մը ընել այս վարդապետութեան ունեցած նախընթացին: Մենք այդ նախընթացին մէջ տեսնաք թէ ի նախագոյութեան եղողը մերթ թափաւոր մըն է, Դաւթի ցեղէն սերած, մերթ Մեսիա մը, որ պիտի փրկէ Իսրայէլը իր գերութեան լուծէն, մերթ յատկանշուեցաւ անիկա իրաւ հզօր իշխան, հայր հանդերձելոյ աշխարհի: Համատեսական աւետարաններու մէջ այս անգամ աւելի վերին ըմբռնումով մը, այդ նախագոյն Յիսուս Քրիստոսն է, որ գործեց և վաստակեցաւ իրրև մարդ այս աշխարհի վրայ. վերջապէս Պողոս առաքեալի մօտ անիկա Քրիստոս Յիսուսն է, որ եղաւ գերազանց բարեխօսը և միջնորդը Աստուծոյ և մարդկան: Բայց երբ մօտենանք Յովհաննու, բոլորովին տարբեր է պատկերը այնտեղ: Անիկա այս անգամ կ'ուզէ յատկանշել ոչ թէ թափաւորի մը, Մեսիայի մը և կամ լոկ Յիսուս Քրիստոսի մը նախագոյութիւնը, այլ այդ բոլորով հանդերձ, աւետարանը ամէնէն աւելի իր շնորհը կը գնէ այնպիսի նախագոյութեան մը վրայ որ Բանին է գերազանցապէս: Մեսիայէ մը և կամ Յիսուս Քրիստոսէ մը աւելի Բանաւորութիւնն է, Աստուծային անհուն Միտքն է ի նախագոյութեան եղողը, մարդացեալ փրկիչով աշխարհի մէջ յայտնուած. «Ի սկզբանէ էր Բանն» մտածումը ամենաստոյգ վկայութիւնն է վերոյիշեալ հաւատումին: Բայց ոչ միայն այդ, այլ նաև, երբ ուշադրութեամբ կարդանք աւետարանէն՝ Քրիստոսի արտասանած քերովներուն մէջ իր նախագոյութեան մասին ըրած յայտարարութիւնները, որոշապէս պիտի տեսնենք թէ, Ան ամէնէն աւելի իր բանաւորական նկարագիրը կը մատնանշէ և կը կապէ իր նախագոյութեան: Այսպէս Քրիստոս կը սիրէ ինքզինք կոչել ճշմար-

տուեթիւն, ծանապարհ, Լոյս, գործակից
Հօր ստեղծագործութեան, եւ իրագործող
Անոր ծրագիրներուն, որոնք արդարեւ իրենց
խորը ունին յիշեալ հաւաստումը դերազան-
ցապէս: Արդ, նախագոյ այդ իրականու-
թիւնը նկատել Բանաւորութիւնը, Միտքը,
Նուաւը, որ միայն կրնայ ընդգրկել ան-
հուն յաւիտեաններ, Թագաւորէ մը, կամ
Մեսիայէ մը աւելի, կը կազմէ ահա ուրոյն
այն նկարագիրը և հետեւաբար այն արժէ-
քը, որ Յովհաննէսեան նախագոյութեան
վարդապետութիւնն է: Բայց քայլ մը
աւելի առաջ երթալով, պէտք է ըսել թէ,
մատնանշուած այդ արժէքը նոր շնչոյ մը
կ'ընդունի, մանաւանդ անոր համար որ,
նախագոյ այդ Բանաւորութիւնը, այսպէս
ըսենք, առանձինն և որբացած իրականու-
թիւն մը չէ, այլ անիկա իբրեւ ըմբռնում,
գինք կանխող նոյնասեռ մտածումները ան-
գրանցելէ վերջ, ետ կը վերադառնայ այս
անգամ այդ բոլորը իր մէջ պարզեցնու-
թիւնով երջանիկ համադրութիւն մը՝ «Բան»
տիտղոսաւորումին ներքեւ: Այսինքն նա-
խագոյ այդ Բանաւորութիւնը իր մէջ կ'են-
թադրէ Հին Ուխտի Մեսիան, Թագաւորը,
Հօր Իշխանը. Նոր Ուխտի՝ Յիսուս Քրիս-
տոսը, և առաքելին՝ Աստուծոյ Որդին:
Այսպէսով Յովհաննէսեան ըմբռնումը կը
կապուի այդ բոլորին, կը տարածուի ու կը
ծաղկի այդ բոլորով և այդ բոլորին մէջ,
յօրինելով գեղեցիկ և վսեմ այն ըմբռնումը
Բանին նախագոյութեան որ Յովհաննէ-
սինն է ստուգապէս:

Ահա այն գեղեցիկութիւնը, և ինչո՞ւ չէ,
աստուածայնութիւնը, որ կը կազմէ ար-
ժէքը Չորրորդ աւետարանի Քրիստոսի նա-
խագոյութեան վարդապետութեան:

ԿՐԻՔՈՐ ԱՅՂ. ՈՍԿԱՆԵԱՆ

ՊԱՆԵՍՏԻՆԱԳՐԱԿԱՆ

ՍՍ.ԼԱՂԵՏՏՏԻՆԻ ԱՄՐՈՅԸ

ՍԻՆԱՅԻ ԱՆԱՊԱՏԻՆ ՄԷՋ

Բ. — Ամրոցին մասնաւոր նկարագիրը.
ա) — Մուսքը. — Ինչպէս որ տեսանք, ամ-
րոցին մուտքը կը բաղկանայ պարիսպի
պատուարին ուղղահայեաց երկու անդաս-
տակներէ, առաջինը 6×7 իսկ երկրորդը՝
 $4,5 \times 4,5$ քա. մեզր տարածութեամբ:
Երկրորդ անդաստակին սեմը առաջինի սե-
մէն 1,50 մեզր բարձր է: Երկու անդաս-
տակներն ալ կամարակապ էին, ինչպէս որ
ցոյց կու տայ փոքր գաւիթը: Սանդուղը
որմադրուած է և կը հաղորդակցի նմանա-
պէս կամարակապ կիսաբոլոր նրբանցքի մը
հետ: Այս կամարը կը շարունակուի ասոր
մասը կազմող սանդուղին վերեւն ու դուռն
ալ մէջը առնելով նոյն իսկ, ինչ որ ենթա-
գրել կու տայ թէ ամրոցին գլխաւոր մուտ-
քը խցող փառականերու կոյտը բեկորներն
են պարիսպին մէջ բացուող ու սանդուղը
իր ամբողջ երկարութեամբ պաշտպանող
ներքին ուրիշ անդաստակի մը կամ գաւիթի
մը: Սանդուղին և ասոր համար ձգուած
ամբողջ բաժնին գետնէն վեր տարբերու-
թիւնը մօտաւորապէս 3,5 մեզր է:

Գլխաւոր դուռը բացառութիւն ըլլալով,
բոլոր բացուածները, դուռ, պատուհան,
օդամուտ ևայլն, կամարանկիւն շրջանակ
ունին ու բոլորն ալ կը փակուէին փայտէ
առանցքի վրայ դարձող և դէպի ներս բաց-
ուող մեծղի դուռներով: Մինչեւ հիմա
վեր վար կը տեսնուին դեռ ծակուած քա-
րեր՝ որոնց միջև փայտէ առանցքը կը գառ-
նար: Պատերուն մէջ փորուած խողովները
ցոյց կու տան տեղերը այն գերաններուն՝
որոնք իբր նիգ կը ծառայէին զոցուած
դուռներուն:

Գլխաւոր դուռը երկու մեզր բարձրու-
թեան վրայ 1,80 մեզր կը հաշուուէր. ան
կը փակուէր իր ամբողջ երկարութեամբ
պատին մինչև խորքը միւրճուող հաստ նի-
գով մը: Դրան թակաղաղը զոյգ ուռով
գարգարուն լայն ցցուակ մը կը ներկայա-

ցընէ: Իրարու վերադիր երկու մասի բաժնուած կղպանքը գարդարուած է վեցթեւաստողով մը: Դրան կղպանքին վերեւ ութը սնդմ. հաստութեամբ իրր բարաւոր ծառայող քարի մը վրայ կը կարգացուի արծաւագրութիւն մը՝ զոր պիտի տեսնենք իր տեղը, ուրիշներու կարգին: Արծաւագրին ուղղութեամբ պատը լեցուն է և միջանկեալ այս պարապութիւնը կը շարունակուի երկու կողերը խոշոր քարերով հիւսուած կիսաբոլոր բաժնի մը մէջ:

Ուռուցիկ խճկակով մը ելերուած այս յիշատակարանը ամբողջովին մամուռով ու քարաքասով ծածկուած ըլլալուն, անոր ընթերցումը շատ կը դժուարացնէ: Յիշատակարանին երկու ծայրերուն վրայ բուրձի երկու վահաններ քանդակուած են, ուռուցիկ, խաչանիշ հինգ ստիւններով զարդարուած: Վահանները կը հանգչին խաչածէ կոթով և վերէն վար շեղ գիրքով երկու դաշոյններու վրայ:

բ) — Ծըջապատ. — Ամբողջ շրջապատող պարիսպը ամբողջովին հիւսուած է ժայռին բնական պսակին վրայ: Այս շրջապատը հարթ է ու թեթեւօրէն երկարած դէպի հիւսիս-արեւելք, ուր կը վերջանայ շատ սուր անկիւնով մը. մինչդեռ հարաւարեւմտեան մասը շատ աւելի լայն է և կը զբաւէ ընդարձակ ներքնագաւիթը՝ որուն մէջտեղերն է որ կառուցուած են հանրային շէնքերը: Ամբողջ շրջապատը շինուած է իւրաքանչիւրը 60×40 սնդմ. մեծութեամբ և միաշար կոփածոյ քարերով: Բարձրութիւնը մօտաւորապէս 2,80 մեզր է, որքան որ կարելի ըլլար դատել գլխաւոր դրան մօտ անաղարտ մնացած պատի բեկորէ մը: Ծըջապատին տարածութիւնն է՝ 145 մեզր երկար և 87 մեզր իր ամէնէն մեծ լայնութեան վրայ, ընդհանրապէս երկարած ըլլալով զգալաբար դէպի հիւսիս-արեւելք: Ինչպէս որ յիշեր էինք քանիցս անգամ, ամբողջ ամբողջութեամբ հաստատուն ժայռին վրայ կառուցուած ըլլալով, անոր շրջապատն ալ առած է ժայռին շրջագիծին ձեւը, որով չափազանց անկանոն: Եւ ճիշտ այս պատճառով է որ շրջապատին թանձրութիւնն ալ նոյնը է միշտ, հիւսիսային բաժնին մէջ ըլլալով չափազանց նեղ, իրր 1,50 մեզր, իսկ ալուր պատին թանձրութիւնը կը հասնի 2 մեզր 80ի: Պատի ամէնէն

թանձր մասերուն մէջ ձգուած են նեղ ճամբաներ, նրբանցքի տեղ ծառայող, որ դէպի վեր իր ելքին վրայ, կը հանգի աշտարակներու գագաթին, պատի նեղ ծնօտով մը պաշտպանուած: Հոս կը բարձրանային, ներսէն, նեղ և ուղիղ սանդուղներով՝ որոնցմէ մին կը մնայ ցարդ յինորմներէն մէկուն յատակը: Զի գիտցուի թէ շրջապատը իր ամբողջ երկայնքին վրայ առամնած է էր թէ ոչ, փլատակները ծածկած են ամբողջ շրջապատը և հազիւ թէ միայն երեք հրածերպեր կը տեսնուին անոր վրայ, իւրաքանչիւրը 3,50 մեզր իրարմէ հեռաւորութեամբ:

Գլխաւոր մուտքին երկու կողմը կը կանգնին երկու աշտարակներ, մին կարկառուն, իսկ միւսը ներսէն ամրացուած: Երրորդ աշտարակ մը, հազիւ կանգուն, կ'ամրացնէ շրջապատին ծայրագոյն սուր անկիւնը. իսկ չորրորդ մը, շատ աւելի կարկառուն, կը կանգնի հարաւային անկեան վրայ: Ծըջապատին արեւելեան կողմի երկու ցցուածքները կը յատկանշին իրր յինորմ ծառայող քառակուսի աշտարակներուն տեղը: Ծըջապատին ցցուն միւս անկիւնները ամրացուած չեն ու իր ամբողջ երկարութեանը վրայ միայն երեք մօլթեր կը տեսնուին: Աշտարակներուն մէջտեղերը տեսնուող եօթը այլ ցցուածքներ կը ծառայեն իրր պահապանի աշտարակ և հոս է որ կը բնակէին պահնորդները, հսկելու պաշտօնով շրջապատին և ասոր ցալգապահներու ուղիներու անցքին: Այս աշտարակներէն մէկը երկու յարկանի է, իսկ միւսին դուռը կը կրէ երկու եղնիներով զարդարուն ճակատնոց մը: Դիտելի է որ բոլոր շի աշտարակները իրենց ստորոտը կը ներկայացնեն դէպի դուռ հակած և ելքի իւր կեղծ դուռ ծառայող դոց և որմուած փոքրիկ նրբանցք մը:

գ) — Բնակարաններ. — Ամբողջին բնակարաններուն մեծագոյն մասը հազիւ թէ պատկած մարդու մը լայնքին ու երկարութեան բաւող խցիկներ են, որոնց առանց չաղախի հիւսուած չոր պատերը միայն 40-50 սնդմ. թանձր են և կէս մարդու հասակ միայն բարձր ըլլալով, կը ծառայեն հովի դէմ պաշտպանուելու համար. խցիկներու մեծագոյն մասին վրան բաց է, թէ և հարաւային անկեան վրայ շարուած կան կա-

մարակապ կամ հարվծ տանիքով ծածկուած խցիկներ: Ասոնք տեղ տեղ այնքան խառնաշփոթ են որ երեք յարկ իրարու վրայ դրուածներ ալ կան: Ճատ մը խուցերու մուտքը գրեթէ ամբողջովին խափանուած է փլատակներով:

Արեւելեան պարխապի երկայնքին խծկուող անշաղախ չոր քարերու զիրտերը պահ մը կարծել տուին որ անոնք ամբողջին ախոռներն են, կամ գոմերը ու նոյնքան զիտելի էր որ նման հետքեր երեք անջատ տեղերու վրայ կը տեսնուէին:

դ) — Մերհանգնեքը. — Բովանգակ ամբողջին մէջ մէկը միւսէն մեծ և իրարմէ հեռու երկու ընդարձակ մթերանոցներ կը տեսնուին: Արեւելեան կողմի մթերանոցը զուրսէն պաշտպանուած է խնամուած բնակարանով մը, կամարակապ դուռով մը և իրարու հաղորդակից երկու մեծ սենեակներով: Այս բնակարանին կից և պարէնի որպէս ամբար ծառայող վիմափոր այս խոռոչը 5,70 մեզր լայնութիւն և չուրջ 12 մեզր բարձրութիւն ունի և բաւական անկանոն կերպով ժայռին մէջ փորուած է մինչև 6 մեզր խորութեամբ, պատերը բուլբուլին փեռեկատուած վիճակով: Կիսազլանաձև իր կամարը ամրացուած է խարխիւները ժայռին մէջ ձգուած աղեղով մը: Բնակարանին ներսէն ձգուող օանգուղով մը կ'իջնէին մթերանոց:

Երկրորդ մթերանոցը, առաջինէն շատ աւելի կարեւոր, փորուած էր նոյնպէս ժայռին մէջ և կը ներկայացնէր խնամուած շինութիւն մը, ունենալով 10,70 × 20 քա. մեզր տարածութիւն մը, 7,50 մեզր խորութեամբ և խնամով կոփուած քարէ պատերով: Պատերուն ճեղքուածները նոյնքան խնամով կրաղիւսուած են, ինչպէս ամբողջին ջրամբարները: Առոյժը կամարուած է զանազան մեծութեամբ ուղղանկիւն վեց սիւներով բռնուած չորս զոյգ գմբէթով: Պատերուն մէջ փորուած խորշերը կը ծառայէին ճրագակալի, վասն զի քանի մը գմբէթներու վրայ բացուող լուսամուտները բաւական չէին մթերանոցի ներքին լուսաւորութեան: Կեդրոնը, հողին մէջ փորուած էր բոլորչի շտեմարան մը, որ հաւանաբար ջրամբար մըն էր: Մուտքի զրան մօտ, մըզկիթին մերձաւոր անկեան մէջ, փակ միջոց մը կը բաժնէր դէպի ներքնայարկ մուտքը:

ե) — Մեծ ու փոքր մզկիթներ. — Գետնէն մէկ մեզր բարձր կառուցուած մեծ մզկիթը ունի 5,60 × 10,70 քա. մեզր տարածութիւն, ուր կը մտնէին ճակատէն և քովտի երկու աստիճաններով: Շէնքը բարձրացած էր կոփածոյ քարերով և զանազան կէտերէն տակաւին տեսանելի կամարներու ուսերէն յայտնի է որ ծածկուած էր ու տանիքը եղբուած էր զարդարուն վանդակամատով մը: Մզկիթին աւագ դուռը 1,50 մեզր բարձրութիւն ունէր, 0,80 մ. լայնքով, իսկ կողմնակի երկրորդ դուռը շատ աւելի փոքր էր: Ճակատին վրայ զըրուած էին շատ ցած երկու պատուհաններ, ու ներսը, խորքին վրայ, կը տեսնուէր մզկիթին միմեայր, որուն խորշը զարդարուած էր առանձին յիշատակարանով: Միմեայր զարդարանքը շատ պարզ է և կը կայանայ դէպի կեդրոնական վարդեակը երկարող մատնէքներէ: Այս բոլորը եղբուած է զարդական դարեանդով մը, անկիւններուն մէջ ցցուած երկու վարդեակներով:

Փոքր մզկիթին տարածութիւնն է 5,80 × 8 քա. մեզր. սա ալ հարվծ գետնի մը վրայ կառուցուած է, գետնէն 1,50 մեզր բարձր: Դուռը արեւմտեան կողմէն է քանի մը աստիճաններով և յայտնի չէ թէ գոցուած էր կամ ոչ, վասն զի պատերը ամբողջովին փլած են: Այս երկրորդ մզկիթին միայն զրալէն կը մնայ կանգուն:

զ) — Ջրամբարներ. — Ինչպէս տեսանք, երկու մզկիթներուն յատակը ջրամբարներ (citerne) չինուած են, իւրաքանչիւրը իր վրայի շէնքին տարածութեամբ: Այս երեւոյթը շատ ընդհանրացած է Սուրիոյ և Պաղեստինի մէջ, ինչպէս նաև այլուր: Հալէպի մեծ մզկիթին յատակը ընդարձակ ջրամբար է, մեծագոյնը քաղաքի բոլոր ջրամբարներուն: Նոյնը նաև քաղաքի հին եկեղեցիներուն համար:

Մեծ ջրամբարը չուրջ 8 մեզր խորութիւն ունի եւ մուտքն ալ դուրսէն է, զրալէյից տակը ու դրան սիւնին վրայ զըտնուող փոս քարը այնպէս մը դրուած է որ տանիքէն հոսող ջուրը դիւրութեամբ ջրամբար լեցուի: Այս մուտքը փոքր պատով մը պաշտպանուած է որպէս զի մարդոց ձեռքէն ու ոտքերէն հեռու մնայ և մաքուր: Ժայռին աջ անկեան մէջ փորուած նեղ սանդուղով մը ջրամբար կ'իջնեն: Ջրամ-

բարը ներսէն ունի գլանաձև կամար մը: Երկրորդ ջրամբարը նմանապէս փոքր մզկիթին տակն էր, չուրջ 5 մեզր խորութեամբ և կամարն ալ, առաջինին պէս, ամրացուած էր քարահիւս երկու աղեղներով: Դուռը դուրսէն էր, գրպիլին տակը: Երկու ջրամբարներուն ալ մուտքին վրայ կ'երևան մասնաւոր յիշատակարաններ^(*):

Գ. — Ամրոցին յիշատակարանները. Սալահէտօլինի կառուցանել տուած Քալադ Կինտիի ամրոցը բաւական թիւով յիշատակարաններ կը հաշուէ, որոնք իր չրջանի պատմական անցքերու վերակազմութեան տեսակէտով կարեւոր նպաստ մը կը կազմեն: Ամրոցին գոյութիւնը առաջին անգամ Հնագիտական աշխարհին ծանօթացուց՝ Մարոքի երկրաբանական Սպասարկութեան պետ J. Barthoux, որ 1912ին Սինայական թերակղզին այցելած էր մասնաւոր առաքելութեամբ մը, վերագործին հետը եւրոպա տանելով քանի մը յիշատակարաններու թուղթի վրայ առնուած պատկերները (estampe): Պր. Պարթու քանի մը ամիս վերջ կրկին կ'ուղեւորէր Սինայի թերակղզին, այս անգամ հետը բերելով բերդին յատակագիծը, լուսանկարներ և գրողուած նոր պատկերներ: Պր. Պարթուի հետախուզութիւններով երևան հանուած վեց յիշատակարաններ խնամով քննուեցան Պր. Gaston Wietի կողմէ, օժանդակութեամբ Պր. Max Van Berchemի, և երկու գիտունները անոնցմէ միայն չորսը կրցին կարգաւ, մնացեալ երկուքին լրիւ ընթերցման համար պէտք տեսած ըլլալով տեղւոյն վրայ տեսնելու անոնց բնագիծները: Պր. Պարթու գտած էր հետեւեալ յիշատակարանները. ա. Մուտքի դրան վերև. բ. Փոքր մզկիթին հաղորդակից ջրամբարի մուտքին վերայ. գ. Մեծ մզկիթի ջրամբարի մուտքին վերայ. դ. Մեծ մզկիթի գրպիլին վրայ. ե. Մեծ մզկիթի միջնապին վրայ և գ. Մզկիթներու հրապարակի գրպիլին վրայ:

ա. — Ամրոցին մուտքի դուռը զարդարուած է հետեւեալ յիշատակարանով, միակտոր քարի մը վրայ, ստորին մասը աւերուած և խճկակով մը եզերուած, այսպէս՝

«Թող Աստուծոյ Երկար Իշխանութիւնը մեր

սիրոյ՝ Կլ-Մալիֆ Կլ-Նազիր Սալահ Կլ-Տիւնես վալ-Տիւն, իսլամութեան և միւսլիմաններու Սուլթանին, էյյուպի որդի Ապուլ-Մուզաֆար Եուսուֆին, հաւաստեցանքու էմիրի քարեկամին: Նա շինեց այս երկու աշտարակներ և նոխրական դուռը և այս(?) մզկիթը, Աստուծոյ համար (քող փառաւոր մնայ), Իպրահիմ, որդի Ապու Պաֆրի, որդի . . . (սիսդու մը) . . . Կլ-Ասիլի, Կլ-Նազիրի, 583 արւոյ երկրորդ ձիւմասային (= 1187 օգոստոս)»:

բ. — Փոքր ջրամբարի մուտքի յիշատակարանն ալ միակտոր քար մըն է, 55 × 48 քմ. սնդմ. մեծութեամբ, տեղ տեղ գէշ կերպով վնասուած, վերէն ու աջ կողմէն սկսած ըլլալով բոլորովին մաշիւլ, ամբողջ տասը տող, առաջինէն նուազ խնամուած նաշքի էյյուպեան հնաւոր գիրերով, այսպէս՝

«Թող Աստուծոյ Երկար Իշխանութիւնը մեր սիրոյ, Կլ-Մալիֆ Կլ-Նազիր Սալահ Կլ-Տիւնես վալ-Տիւն, իսլամութեան և միւսլիմաններու Սուլթանին, քարեկամ հաւաստեցանքու էմիրին: էյյուպի որդի Եուսուֆ: Երջանիկ գուշակութեամբ մը այս ցրաւարն ու նոխրական մզկիթը կառոյց Մուհամմէսի որդի Ալի, . . . (սիսդու մը) . . . Կլ-Նազիրի, Կլ-Ասիլի, և գերին(?) Կլ-Մալիֆ Կլ-Աֆսայի, Նուր Կլ-Տիւնի, Եուսուֆի որդի, էյյուպի որդի Ալի: Սա (սաւրեցաւ) 581 արւոյ սաֆար(?) ամսուն (= 1185 մայիս): Նա Աստուծոյ կը խնդրէ քարի յաջողութիւն և յաւիտեական երջանկութիւն, հետոյ դժոյքի կրակին: Գովես միակ Աստուծոյն»:

գ. — Մեծ մզկիթի ստորերկրեայ ջրամբարին յիշատակարանը քանդակուած է նոյն ոճի գիրով և 41 × 57 քմ. սնդմ. մեծութեամբ վերէն գէպի ձախ կոտրած սալաքարի մը վրայ, ամբողջը տասներմէկ տող, առանց կէտազրութեան և նշանագրի, այսպէս՝

«Թող Աստուծոյ Երկար Իշխանութիւնը մեր սիրոյ՝ Կլ-Մալիֆ Կլ-Նազիր Սալահ Կլ-Տիւնես վալ-Տիւն, իսլամութեան և միւսլիմաններու Սուլթանին, հաւաստեցանքու էմիրի քարեկամին: Այս ցրաւարն ու նոխրական մզկիթը կառոյց Մուհամմէսի որդի Ալի, . . . (սիսդու մը) . . . Կլ-Նազիրի, Կլ-Ասիլի, Կլ-Մուզաֆարի, Կլ-Թաֆալի: Շինութիւնը սաւրեցաւ 583 արւոյ շիվիլ ամսոյ մեջ (= 1187 դեկտեմբեր)»:

(*) J. Barthoux: Description d'une Hortesesse de Saladin: Syria. Paris. Գ. Հատոր, 1922, էջ 44-57:

Ո՛չ լուսանկարին վրայէն և ոչ ալ գրող-մուսնի նկարէն կարելի եղաւ 11րդ տողը կարդալ:

դ. և ե. — Մեծ կղկիթին զբաղեցին և միմեռապին վրայի արձանադիրները կարելի է եղած կարգալի բոլորովին եղծուած ըլլալուն հո՛ւս ալ երեցող գիրերը գեղեցիկ նախ-չի էյյուպեան են, ծաղկուն քուֆիով խառն:

զ. — Վեցերորդ յիշատակարանը՝ որ մըզ-կիթներու հրապարակի պատի գլուխին վրայ է ու դուրսէն պարիսպին մէջ ագուցուած, ունի 2,12×0,52 մեզր քա. մեծութիւն. առաջին երեք տողերը նախըի էյյուպեան են, միջակ գիրերով, այսպէս՝

«Անա՛ ինչ որ հրաւայեց ընկի կլ-Մալիքի կլ-Նազիր Սալահ կլ-Տիւնաս վա՛լ-Տիւն, ընկի ինչպէս քանք (?) իր եղբոր կլ-Մալիքի կլ-Ասիլ Սիյֆ կլ-Տիւն: Էմիր Սարիմ կլ-Տիւն Պարսաշ կլ-Ասիլի հսկեց շինութեան՝ որ աւարեցաւ 578 Տարւոյ զիլիսհիհին (= 1183 մարտ):»

Արդարեւ նոյն տարին Սուլթան Սալահ-էտտին բացակայ ըլլալով Եգիպտոսէն, բընական էր որ շինութեանց հսկողութիւնը կատարած ըլլար Սուլթանին եղբայրը՝ էլ-Մալիք էլ-Ատիլ:

Այս յիշատակարաններէն ի յայտ կու գայ որ Սուլթան Սալահ-էտտին կառուցանել տուած է այս ամրոցը, որուն արաբական անունին չենք հանգիպիր ո՛չ մէկ յիշատակարանի մէջ: Ըստ 6րդ յիշատակարանին, բոլորովին զինուորական նկարագիր ունեցող ամրոցի շրջափակին պարիսպը աւարտած է գէպի 1183 տարւոյ սկիզբը: Որոշ է որ Սալահ-էտտինի եղբայրը՝ էլ-Մալիք էլ-Ատիլ Սէյֆ էլ-Տիւն մասնակցեցաւ այս ձեռնարկին. ասկէ զատ վերջնոյս սպանե-րէն մին էր, էմիր Սարիմ էլ-Տիւն Պարքաշ, որ իրականին մէջ կը վարէր շինութեանց աշխատութիւնները: Նոյն այս Սարիմ էլ-Տիւն Պարքաշ էլ-Ատիլին էր որ յետոյ կառավարիչ կարգուեցաւ Դամասկոսի միջ-նաբերդին, ուր մեռաւ 1211 յուլիսին և հոն ալ թաղուեցաւ:

Երեք տարի յետոյ, որ է 1185ին, մըզ-կիթ մը և ջրամբար մը շինուեցան ոմն Ալի իպն Մուհամմէտի խնամքով, որ պաշտոնատարն էր Սալահ-էտտին էլ-Նազիրի և եղբորը՝ էլ-Մալիք էլ-Ատիլի: Յիշեալը նախապէս գերին (զօլամ) էր Սուլթան Սալահ-էտտինի որդի էլ-Մալիք էլ-Աֆտալ

Նուր էլ-Տիւն Ալիի, որ իր հօրը մահէն յետոյ ժառանգեց Դամասկոսն ու Սուրիան: Այս միենոյն անձն է որ երկու տարի յետոյ Քալաթ կինտիլ ամրոցին մէջ կառուցանել կու տար ուրիշ ջրամբար մը և աւելի ընդարձակ երկրորդ մզկիթ մը, և եթէ 3րդ յիշատակարանին մէջ երբեք չի յիշատակուիր էլ-Մալիք էլ-Աֆտալի դերն ու հանգամանքը, առնչական երկու անուններ սակայն, էլ-Մուզաֆֆարի և էլ-Թաքաւիլի, ցոյց կու տան որ Ալի իպն Մուհամմէտ պաշտոնատար կարգուած էր Սալահ-էտտինի եղբորորդի և Համայի վեհապետ էլ-Մալիք էլ-Մուզաֆֆար Թաքալ էլ-Տիւն Օմարի:

Նոյն տարին ամրոցին գլխաւոր մուտքի դուռը շրջապատող երկու աշտարակներն ու թերեւս նոր աղօթարան մըն ալ լրացած էին էլ-Մալիք էլ-Ատիլի և Սալահ-էտտին (էլ-Ատիլի էլ-Նազիրի) պաշտոնատարի որդի՝ ոմն Իպրահիմ իպն Ապի Պաքրի խնամքով նախապէս կառուցուած մզկիթին լրանալէն առաջ: Նոյն դարու յատուկ ժամանակագրութեանց մէջ կարելի չեղաւ հանգիպիլ ո՛չ Մուհամմէտի որդի Ալիի և ոչ ալ Ապու Պաքրի որդի Իպրահիմի անուններուն, որոնք հաւանաբար ստորագաս պաշտոնեաներ էին (*):

Դ. — Ժամանակակից անցքեր. Ըստ արաբ և արտաքին աղբիւրներու, Հիճրէթի 566 թուին (= 1170) մինչդեռ էլ-Ատիլի վէզիրն էր, Սալահ-էտտին իմացաւ որ կառաւան մը՝ որուն պատի միանար Նաւ իր ընտանիքը, պիտի մեկնէր Դամասկոսէն: Սուլթանը իսկոյն իրենները տեսնելու փափաքով, Եգիպտոսէն մեկնեցաւ նոյն տարւոյ նոյեմբերի վերջերուն: Արդ, Ալահի մօտ կը գտնուէր քրիստոնեաներու կողմէ կառուցուած ծովային ամրոց մը: Սալահ-էտտին շուտով նաւատորմիւ մը շինել տուաւ՝ որուն քակուած մասերը ուղտերու կռնակին վրայ բեռնուած վիճակով մինչև ծովեզերք փոխադրել տուաւ: Հոն, գործաւորներ վերստին կազմեցին նաւերը, որոնք զօրաց փոքր խումբերով զինուեցան: Սալահ-էտտին գրաւեց Ալահի բերդը գեկտ. ի կիսուն և կրկին վերադարձաւ Գահիրէ՝ ուր հասաւ 4 փետր. 1171ին:

(*) Gaston Wiet: Les Inscriptions de la Qal'ah Guindi: Syria, Գ. Հատոր, 1922, էջ 58-65:

20 սեպտ. 1171ին Սուլթան Մալիք Նազիր դուռն եկաւ Գահիրէէն ու իր զօրքերով բանակեցաւ Պիր էլ-Պէյտալի (սպիտակ ջրհոր) մէջ, այն մտադրութեամբ որ Սուլթան պիտի անցնէր։ Ասոր ճշգրիտ տեղը որոշել բաւական դժուար է թէն, բայց դէպի Մէքքէ տանող ուխտաւորական ճամբուն վրայ ներկայիս կը գտնուի կայան մը՝ որ կը կոչուի Տար Պէյտա, Պիրքէդ էլ-Հուճճաճի և Աճ-բուտի միջեւ։ Սուլթանը հասաւ Շոպաք, բայց Ֆրանկները յարձակեցան, որով ստիպուեցաւ դարձեալ Ալլահ վերադառնալ։ 1173ին Սուլթան Սալահէտտին իր զօրքերով ճամբայ ելաւ, Քերէքի և Շոպաքի դէմ արշաւանք մը կատարելու համար ու ամէն անգամ որ կ'իմանար կարաւանի մը Գամակուէն մեկնումը, արշաւանքի կ'երթար կարաւանը պաշտպանելու համար։ Ֆրանկներու դէմ 1184ին Ֆրանկները արշաւանք մը կատարեցին Տարուսի կողմէն, որուն վրայ իսլամ զօրաց բանակ մը անոնց դէմ քալեց Սատրի և Ալլահի ուղղութեամբ։ Եւ որպէս զի այս երկու բերդերը լաւ պաշտպանուին, հոն զրկուեցաւ պարէնի և ռազմամթերքի կառատորմ մը, ընկերակցութեամբ պահակախումբի մը՝ որ կառատորմը հասցուց մինչև Ալլահ և Սատր։ Եւ արդէն Սալահէտտինէն առաջ Ալլահէն Քըլզըմ տանող ճամբուն վրայ Սատր հանգիստի կայան մըն էր։

Այս միջոցին էր ահա որ Ռընս տը Շադիյոն խորհեցաւ արշաւել իսլամաց երկու նուիրական քաղաքներուն դէմ, երբ արդէն իրր նախաձեռնարկ 1182ին գրաւած էր Ալլահը։ Մէքքէի և Մետինէի դէմ այս գործողութիւնը, զոր իրապէս ուզեց փորձել Ռընս, պատրանք մը միայն կրնար ըլլալ և նգիպտացիք ամէն կերպով պիտի մղուէին ամրացնելու պաշտպանութեան իրենց գիծերը և զօրացնելու իրենց յառաջացեալ բերդերու պահակազուգները։

Ռընս տը Շադիյոն որ իր փոքրիկ նաւատորմը պատրաստած էր, հսկողութեան տակ երկու նաւ ալ Քըլզըմի առջև զրկեց։ Արդարեւ ճիշտ այս օրերուն Սատրի բերդին աշխատութիւնները լրացած էին և կարելի է ենթադրել որ այդ աշխատութիւնները Սալահէտտինի կողմէ հրամայուած էին Սատրի մէջ գտնուած օրերուն, 1182 մուհարրէմին։ Ըստ 6րդ յիշատակարանի, իրացակալութեան Սալահէտտինի, որ կը պատրաստուէր Ամիդ հասնել, Մալիք Ատիլ հաւանաբար ինք նորոգել տուաւ շրջափակին պարիսպը, որուն վրայ դրուած էր նոյն

յիշատակարանը։ 1178ի պաշարումին, ամբողջ թերեւ փոփոխութիւն կրած էր, բայց ամէն պարագայի մէջ 1182ին կատարուած նորոգութիւնները արդիւնք էին Ալլահի կորուստին, որուն վրայ էր որ ամբողջ պաշտպանելու նոր միջոցներ ձեռք առնուեցան։

Ֆրանկներու կողմէ Ալլահի գրաւումը շատ կարճ տեւեց և այդ կողմէն ամէն վտանգ կը թուէր անհետացած ըլլալ։ Բայց և այնպէս Սալահէտտին իր հեղինակութիւնը վերջնականապէս ամրացուցած ըլլալով Սուրիոյ բովանդակ իսլամական կայսրութեան վրայ, կը խորհէր միայն իր այնքան մեծ չափով կերտած իր ծրագիրներուն վրայ, որոնք կրնային իրագործուիլ երուսաղէմի քրիստոնեայ թագաւորութեան անկումովը ու այս նպատակի յաջողութեան համար ապացոյցներ կան որ Սալահէտտին բան չմոռցաւ և նոյնքան բնական է որ 1184ին կարեոր քանակութեամբ պարէն և ռազմամթերք զրկած ըլլար Սատրի ամբողջը։

1185ին մզկիթ մը ու ջրամբար մը շինուեցան կամ նորոգուեցան և երկու տարի յետոյ ալ աւելի համեստ մեծութեամբ ուրիշ մզկիթ մը և երկրորդ ջրամբար մը, երբ միևնոյն ժամանակ բերդին գոտն ալ կը շինուէր, հաւանաբար նորոգելով կամ ձեռք փոխելով, ու երկու աշտարակներ ալ բարձրացնելով անոր քովերը։ Շատ հաւանական է նոյնպէս որ 1181ի աշխատութիւնները հրամայուած ըլլային Մալիք Ատիլի կողմէ որ նոյն տարուոյ սկիզբը պարտաւորեցաւ անցնիլ Սատրէն։

Սալահէտտինի գործախառն աղէտներէն յետոյ կ'ենթադրուի որ Սատրի բերդը բոլորովին լքուած ըլլայ, վաճառքի ետզուգ պատմագիր կը յիշէ որ իր օրերուն բերդը ամբողջովին աւերակոյտի մը վերածուած էր։ Եւ սակայն իրմէ վերջ ղեռ երկար ատեն կարելի էր հոն զօրք և ուխտաւոր բանակել տալ, որովհետեւ Մալիք Քամիլի տակաւին հոն կը բնակէր։

Սատրի կամ ներկայիս Քալ'ադ կիստիլի ամրոցը վարչականօրէն ենթարկուած էր Շարքիյա նահանգի կառավարչութեան։ Էյյուպեան իշխանութեան ժամանակ հանուած հրամանագիր մը ամրոցը նոյն պաշտօնատարին ուղղորդութեան կը յանձնէ։ Կարժէ աւելցունել որ այս վայրը իր անունը փոխ առած է նոյն գաւառին մէջ բնակող Պանու Սատրներու ցեղախումբէն (*):

Թարգմանից

ԱՐՏԱԻՍՁԻ ԱՐԲԵՊԻՍԿՈՊՈՍ

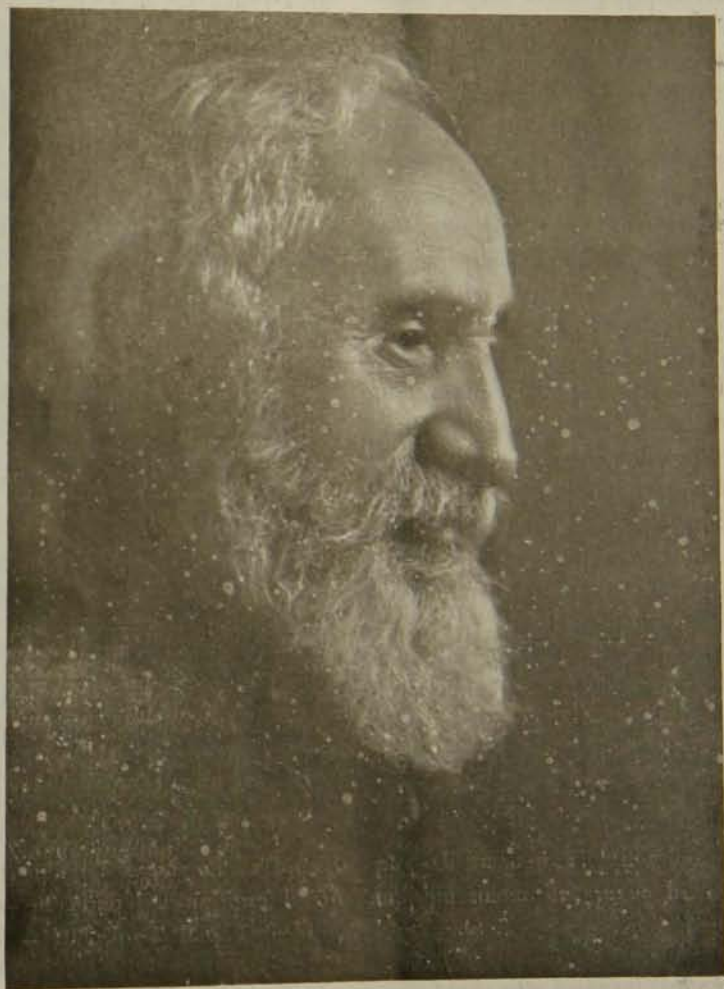
(*) Gaston Wiet: Les Inscriptions arabes de la Qal'ah Guindi: Syria. Գ. Հատոր, 1922, էջ 145-152:

ՅՈՐԵԼԵԱՆԻ ՄԸ ԱՌԻԹՈՎ

Ամերիկայի Երեսփոխանական ժողովը, գեղեցիկ մատուցող ունեցող է սօնախմբելու Վենաճնորհ Տ. Դարեգին Սրբազան Արքեպիսկոպոսին։ Յովսէփեանի — քննարկող կարգիկոս Մեծի Տանն Կիլիկիոյ — ջննդեան՝ Ազամանդեայ, Քահանայական եւ գրական գործունեութեան՝

ընտրութեան, այլ որովհետեւ Յորելեայ Սրբազանը այս ազգին եւ եկեղեցիին ամենէն սիրելի եւ արժեքաւոր զաւակներէն մին է, եւ կը մնայ այդպէս հազարներու յիշողութեանը մէջ։ Իր կեանքին բոլոր երեսները եւ ասպարէզին հանգրուանները եղած են բեղուն եւ լեցուն. իբր ձեմարանի առակեք՝ անիկա ուշադիր, լուրջ եւ զննող է. իր եւ կեղեցական ասպարէզին առաջին սանդղամասին վրայ իսկ՝ ուշագրտ կը դառնայ

ՅՈՐԵԼԵԱՐ ՍՐԲԱԶԱՆԸ

Ոսկեայ, եւ եպիսկոպոսացման՝ Արծաթեայ երեսակ Յորելեանները։

Հախառակ օրերու տեսութեան եւ աւերին, ալեկուրեք հրնուանով ողջունուեցաւ այս պարագան, վասն զի ան ոչ միայն կը զուգադիպէր իր յերոս Մեծի Տանն Կիլիկիոյ

գրական եւ մանաւանդ բանասիրական աշխատութիւններով։ Սասնայ ծոները եւ Փշրանքները մեր ժողովրդային բանահիւտութենէն, այլ շշմանի գործեր են։ Իբրեւ ուշիմ եւ ապապայ խոստացող առակեք, կը զրկուի Գերմանիա՝ բարձրագոյն ուսումնական։

Նախ Լայպցիգի եւ ապա Պերլինի համալսարաններուն մէջ կ'ուսանի տասուածաբանութեան եւ փիլիսոփայութեան պատմութեան ճիւղերը. իբրեւ աւարտանաւ կը ներկայացնէ «Մի Կամիի Վարդապետութեան Մագումը» Հայ եւ Յոյն ալքիմիկներէի բնագիտութեամբ»ը եւ կը ստանայ Փիլիսոփայութեան Տոփորի աստիճան:

Վերադառնալով Էջմիածին 1897ին աբելյայ կը ձեռնագրուի եւ կը կարգուի ձեմարանի տասուածաբանական ուսումներու դասախօս, աւանդելով նաեւ հայոց մատենագրութիւն: 1905ին կը նշանակուի վերասեփուլ Դեղքեան ձեմարանին՝ միաժամանակ աւանդելով տասուածաբանական եւ հնագիտական ճիւղերը: 1906-1907 կը վարէ *Արարս* հանդէսի խմբագրութիւնը, ըլլալով նաեւ մնայուն աշխատակիցը Մայ: Արոտի այդ պատշոնաբերին: Խրիմեանի վախճանումէն ետք, Ս. Հովսիսիմի վանահայրութեան շրջանին, զբաղած է արժեքաւոր գիրքերու պատրաստութեամբ:

Մասնակցած է Գառնիի Տրգասայ Թախսի պետումներուն եւ այդ շրջանի հնագիտական վայրերու ուսումնասիրութեան՝ իբրեւ անդամ Փրոֆ. Մառի կազմակերպած արշաւանքին: Շնորհիւ իր հնագիտական կարգ մը ուշագրաւ գիտերուն եւ գիտական աշխատանքներուն, Փրոֆ. Մառի առաջարկութեամբ ընտրուած է որպէս իսկական Անդամ Կայսերական Հնագիտական Ընկերութեան:

1911ին նամբորդած է Նուսադէմ եւ Պոլիս, եւ ընդօրինակած է Ս. Յակոբեանց վանքի եւ Պոլսոյ Ազգային Մատենադարանի ձեռագիրներէն կարեւոր մանրանկարները, մանաւանդ հայ քաղաւորական եւ իշխանական ընթանիքներու դիմանկարները: Կատարած է նոյնպէս հնագիտական շատ մը նամբորդութիւններ իր ուսանողական եւ ուսուցչական տարիներէն սկսելով, որոնց իբրեւ արդիւնք ունինք *Խաղաղական կամ Պոռնիկեան Հայոց Պատմութեան մէջ* երեք հատորներէ բաղկացած աշխատութիւնը: Առաջին Համաշխարհային Մեծ Պատերազմը սկսելէ առաջ, 1914ին, իր ամենակարեւոր հեղինակութիւնը՝ Հայ Մանրանկարչական Բարձրը կը տանի Պերլին տպագրելու համար, սակայն պատերազմը սկսելուն՝ կը ստիպուի հեռանալ անկէ: Գերմանիայէն իր վերադարձը կը կատարէ Պոլիս - Սամսոն - Ամասիա - Թոգաս -

Սեբասիա նամբով՝ ուսումնասիրելով Հայոց եկեղեցիներու մէջ պահուած ձեռագիրներն ու հնութիւնները:

Իբրեւ վարձք իր ծառայութեանց, Գառնիի վարդապետ 1917ի Մայիսին, Զաւեն, Գեորգ Զեօրեմեան եւ Տիրայր Յովնանեան վարդապետներու հետ եպիսկոպոս կը ձեռնագրուի Դեղքեւ. Կարողիկոսէն: Յաջորդ տարին իսկ, ընդգեմ Տանկոյ պատերազմի միջոցին, իր հոգեւորական ձիւղերը ի սպա ղեկելով, հայ բանակը եւ ժողովուրդը կը խրախուսէ ի պատգանաւրիւն հայրենեաց:

Հայաստանի Համալսարանի բացման ժամանակ, 1920ին, ուսուցչապետ կը կարգուի հայ արուեստի եւ հնագիտութեան արտոններուն: Նոյն տարւոյ Հոկտեմբերին զործոն մասնակցութիւն բերած է ընդգեմ Տանկոյ երկրորդ պատերազմին, եւ Կարսի անկումի օրերուն՝ յատկապէս բանագնաց եղած է, ազատելով Բաղաբին ժողովուրդը վերահաս ջարդէ:

Հայաստանի Խորհրդային կարգին մաս կազմելէն յետոյ, Գառնիին ժրգան Էջմիածին կը վերադառնայ եւ կը նշանակուի Հայաստանի Դիտութեանց Ինստիտուտի գիտական անդամ, հրատարակելով նոյն Կանաւի միւս անգումներուն հետ՝ *Բանքեր* ժողովածուի առաջին մեծ հատորը: Դեղքեւ. Կարողիկոսի օրով եղած է Գերագոյն Խորհրդի անդամ եւ Միաբանական ժողովի նախագահ:

1931ին նշանակուած է Լիազոր Նուիրակ եւ ներկայացուցիչ Հայրապետի՝ Սփիւռքի մէջ եւ այցելած է Ռումանիա, Պուլկարիա, Վիեննա, Բարիդ, Նուսադէմ, Եգիպտոս, Սլովիա, Իրաք, Յունաստան, Լոնտոն եւ Ամերիկայի Միացեալ Նահանգները: Միշտ փորձելով եւ դասախօսութիւններ տալով արժարժած է Սփիւռքի հայութեան սերն ու յարգանքը Հայրենիքի եւ Մայր Արոտի նկատմամբ: Էջմիածնայ Մայր Տաճարի նորոգութեան համար հանգանակած է աւելի քան 35.000 տոլար: 1936 ապրիլ 8ին Ամերիկա կը ժամանէ իբրեւ Հայրապետական Լիազոր Նուիրակ. 1938 սեպտ. 4ին Ազգային Նրեւփոխանական Ժողովը զինք կ'ընտրէ իբրեւ Առաջնորդ Ամերիկահայութեան: Հոս իր կազմակերպչական, կրթական եւ կրօնական աշխատութիւնները փրկարար դեր մը կ'ունենան պառակտուած այս գաղութին մէջ,

իր շուրջը խմբելով Ամերիկական գործիչներու մեծ թիւ մը, գրաւելով բոլորին համա-կրանքն ու հիացումը, եւ ներշնչելով ու առաջնորդելով զանոնք ազգային ծառայութեանց :

Անա այս կարգի անսպասելի արժանիքներով մեկուն Յոբելեանն է որ կը կատարուի: Եկեղեցականի մը, որ աւելի քան քսան տարիներ ծառայած է իր ժողովուրդին՝ դիւրով, խօսքով եւ գործով, իր ասիանքի արժանաւայել գիտակցութեամբ, որ «սակաւ բնութարաններու առանձնաւնորոն է միայն»:

Այս տոնախմբութեան մէջ, իր մէջի, արտի, գրչի եւ խօսքի շնորհներէն աւելի Հայ Եկեղեցիի մտածումն է որ կը փառաւորուի իր արժանաւոր պատօտեանքին յոբելեանով: Սահակներու, Մեսրոպներու եւ Ներսէսներու հոգին կեցող բախում ոյժը, որ տարիներու մօտը գծախառնութեանց մէջ պահած է միշտ իր ներքին կենսականութիւնը, այսօր նորէն յարգանքի եւ նուիրումի առաքելով կ'ըլլայ Գարեգին Սրբազանի պատուական անձին մէջ: Այդ է պատճառ անտարակոյս որ Յոբելեանական այս տոնախմբութիւնը կը գուզազդի իր Կարողիկոսական բնութեան՝ յԱթոռ Մեծի Տանն Կիլիկիոյ:

Սիոն, Վեհաւանքն ու Սրբազան Յոբելեանքին կը մտադրէ ամեն բանէ առաջ Բաշառող արեւածառութիւն, ազգանուէր ծառայութեան իր նոր ասպարեկին համար, իրեն ազատելի լաւագոյն արգիւնեցներու փափաքով: Այս մաղթանքն է որ ունին իրենց շրթներուն անտարակոյս, ոչ միայն Կիլիկիոյ՝ այլ բոլորնորակ Հայ ժողովուրդի հաւատացեալ գաւակները:

ՀԱՒՍՏՔԻ ԷՒ ՄՍԱԾՄԱՆ ՑՈԼՔԵՐ

✱ Գործէ այնպէ՛ս, որպէս թէ լսելի Աստուծոյ կոչը. եւ հրաշքաւոր բլլայի համագործակցելու Անոր գործին՝ ապաք եւ սեղծագործ արարելով մը: Գոյի քաւ մէջը անխառն եւ իսկական գիտակցութիւնը. կազմակերպէ անձը, կ'առէ շարին գէ՛տ՝ քաւ մէջը եւ քաւ շուրջը, նպատակ ունենալով ոչ թէ բազմաութիւն մը ստեղծել անկէ՛ գայն գոյի մղելով, այլ իրապէս նուանել գայն, օգնելով որ լուսաւորուին եւ պայծառակերպուին «Զարեք»:

✱ Ունակութիւն քրէ՛ր բնելու եւ քսելու ինչ որ կրնայ մարդերը միացնել իրարու հետ... ծառայեցէ՛ք մարդուն, նոյն իսկ ա՛յն մարդուն, որուն չէ՛ք կրնար սիրել անձը:

ԼԵԶՈՒՆԳ-ԻՏԱԿԱՆ

ԻՐԱՆԱԿԱՆ ԱԶԳԵՑՈՒԹԻՒՆԸ

ՀԱՅԵՐԷՆԻ ՎՐԱՅ^(*)

3. Իրական անուններից բոլոր նրանք, որոնք կազմուած են դուխս, անոյց և ունի վերջաւորութեամբ, իրանական են: Հայ մատենագրութիւնը արդէն շատ ժլատ է իրական անունների վերաբերմամբ, եւ եղածներն էլ ոչ թէ իրապէս անուն են, այլ նշանակում են «այսինչի աղջիկը կամ դուստրը»: Տրդատի քոյրը կոչւում էր Խոսրովիդուխա, որովհետեւ Մեծն Խոսրովի աղջիկն էր: Սմբատ Բագրատունու երկու աղջիկները կոչւում էին Սմբատանոյլ եւ Սմբատուհիւ: Հին հայոց մէջ ամօթ էր համարուում ուղղակի կնոջ կամ աղջկայ անունը տալ: Ճիշտ ինչպէս այսօր Ղարաբաղում կամ Զանգեզուրում, ուր կանայք կամ օրիորդները կոչւում են «այսինչի աղջիկ»: Երեւոյթը շատ տարբեր է եւրոպական քաղաքակիրթ երկիրների այն սովորութիւնից, որով ամէն մի օրիորդ իր հօր ազգանունով և ամէն մի կին իր ամուսնու ազգանունով է կոչւում, առանց իր իսկական անունն յիշատակութեան: Հին հայոց այս սովորութիւնն էլ ընդհանուր արեւելեան, բայց յատկապէս պարսկական է:

4. Տեղական յատուկ անունները անձնականների համեմատութեամբ մեծ թիւ չեն կազմում. որովհետեւ անձերի անունները հեշտութեամբ փոխւում են, հները մոռացւում և նորերն են գալիս. բայց տեղական անունները շատ երկար կեանք ունին: Ինչպէս արդէն տեսանք, Հայաստանի տեղական անունները Խաչիւրիական անունների շարունակութիւնն են ներկայացնում և միայն նոր ժամանակ աւելացած քաղաքների և գիւղերի անուններն են՝ որ տարբեր են: Սրանցից նրանք՝ որ կրում են ւաս, կեթ, աւան, ապաք վերջաւորութիւնները, պարսկական կազմութիւն ունին,

(*) Շարունակութիւն՝ մեծանուն հեղինակի «Պատմութիւն Հայ Լեզուի» գործին Թ. Գլուխէն:

որովհետեւ այս բառերը պարսկերէն են։
 Ընդ խօսքով հայոց մէջ գործածուած իրանական բաղմամբիւ յատուկ անունները, թէ՛ անձնական և թէ՛ տեղական, անհերքելի նշան և ապացոյց են պարսկական շատ խոշոր ազդեցութեան մեր վրայ։

Պարսկերէն լեզուի ազդեցութիւնը մեծ է անշուշտ նաեւ մեր լեզուի ներքին կազմութեան, այն է ոճերի, ասացուածների, բառերի տարբեր տողմների, շարադասութեան և համաձայնութեան վրայ։ Դժբախտաբար այս տեսակէտից քննութիւններ կատարուած չեն դեռ։ Ուստի բաւականա՜նում ենք հաւաքելով այստեղ այն՝ ինչ որ կարողացել ենք նկատել մեր աշխատութեանց ժամանակ։

Փող հարկանել = պրս. բորի զաղան
 Ծեծ ուտել = պրս. նայնպէս ուտել բայով երգում ուտել = պրս. սաւկանդ խորդան
 Վիճակ արկանել = պրս. կուրա ենգախբեն
 Օր մի յաւուրց = պրս. ռուզի եզ ռուզիա
 Երթալով (հետզհետէ) = պրս. բեժրե բեժրե
 Երեսս դարձուցանել = պրս. ռույ գերգիդեն
 Կամագիւտ = պրս. փալյալ
 Կապել դուռը (գոցել) = պրս. դեռա բասան
 Հարկանել ողբ = պրս. ֆեռիադ զեդեն
 Հարկանել ծունր = պրս. զանու զեդեն
 Լիխ քաշել = պրս. անի ֆեռիդան
 Զուր քաշել = պրս. աք ֆեռիդան
 Նեղութիւն քաշել = զանմեդ ֆեռիդան
 Խնձ ինչ = պրս. մերա՞ չի
 Ո՞ր մէկ = պրս. փուղամ յեկ
 Երկարել (ձեռքը) = պրս. դիրազ գերդան
 Թեթեւոտ (արագ) = պրս. սեբուկ բու
 Ինչո՞ւ փխ. է՞ր, զի՞ = պրս. շիրա
 Ծովակ (իրբ լիճ) = պրս. դերյաշե ան են։

Վերոյիշեալ բոլոր փոխառութիւնները, յատուկ թէ՛ հասարակ անուն, ոճ թէ՛ ասացուածք, բոլորն էլ ամենամեծ մասամբ հաստատուած և ապացուցուած են մեռած կամ կենդանի որեւէ իրանական լեզուի ձեւերով։ Բայց վերեւում արգէն ասացինք, որ իրանական գրականութիւնը շատ չնչին չափերով հասել է մեզ. կան բառեր, որոնց երբեմնի գոյութիւնը իրանական լեզուներում, հայերէնն է միայն մատնանիշ անում. արգէն իբր օրինակ յիշել ենք աւրուսան բառը. այստեղ կը յիշենք մի քանի ուրիշներ։

1. Կան մի խումբ բառեր, որոնք

ներկայացնում են որեւէ գուտ պարսկական պաշտօն, աստիճան են, և հետեւաբար անշուշտ պարսկերէն են. բայց հայերէնից դուրս ոչ մի լեզուի մէջ չեն գտնուում. այսպէս զինգալապէս՝ «պարսկական դորապետական աստիճան», ալպահայիկ՝ «պարսկական գնդի անուն», մասեան՝ «պարսից անմահների գունդը», պեսմոգ՝ «գրագաշտական հինգ վարդապետական ձեւերից դուրս մի ազանդ», որ ըստ պարսից անսուրբ և հերձուածական էր համարուում, խորուարան՝ «պարսկական սպարապետական աստիճան», խոնասան «պարսից արքայական պալատը» են։

2. Կան մի խումբ բառեր, որոնց մի կէսը արգէն պարսկերէն լինելով՝ յայտնի է որ ամբողջութեամբ պէտք է պարսկերէն լինին, բայց ոչ մի իրանական լեզուի մէջ գոյութիւն չունին. այսպէս՝ աւրուսան, աւրուսեակ, աւրախոյր, աբխաւաւանդ, հաւալաւ, ժախոռապէս, հաւեւան։

3. Կան մի խումբ բառեր, որոնք գտնուում են միայն հայերէնի և զենգերէնի մէջ, որ թէ՛ և իրանական լեզու է, բայց պարսկերէն չէ և հայերէնի հետ ուղղակի կապ չունի. ինչ. կախարդ, հաւազան են։ Սրանք աւանդուած չեն ոչ հին պարսկերէնում, ոչ պահլաւերէնում, և ոչ էլ նոր պարսկերէնում։ Բայց որովհետեւ զենգերէնում կան, ուստի իրանական են. եւ որովհետեւ հայերէնում էլ կան, ուստի անշուշտ պարսկերէնում էլ գտնուած պէտք է լինին։

4. Կան վերջապէս բառեր, որոնց գոյութիւնը պարսկերէնում ապացուցուած է աւելի հեռուոր միջոցներով. օր. վիւն = «քնար», նոյն է սանա. վիւնա = «քնար» բառի հետ. այս բառը իթէ ցեղակցութեան պատճառաւ նման լինէր սանսկրիտի հետ, պիտի ունենար զին ձեւը. ուստի պարսկական փոխառութիւն է և պէտք է որ պարսկերէնում երբեմն գոյութիւն ունեցած լինի վիւն = «քնար» բառը։ — Հյ. ապանդակ = «վրանի չուան» նոյն է սանա. ուպաբանդիա = «կապ, չուան» բառի հետ. բայց երկուսը ոչ մի ձեռով չեն կարող կապուիլ իրար, եթէ ոչ ենթադրելով պիւ. ապաբանդակ = «չուան» բառը։ Ասիեան համեմատուում է հնիս. սսիիգի = «երթալ, աստիճանից կամ սանդուխից վերեւ բարձրանալ» արմատի

հետ: Եթէ բառը բնիկ հայերէն լինէր, պիտի ունենար առ առաւելն աստիճան, աստիճան, աստիճան ձևերը, բայց ոչ բնաւ ն. ուստի պէտք է ենթադրել որ մեր բառը պարսկականից փոխառութիւն է և հետեւաբար պահպանուած այդ ձևով մի բառ գոյութիւն ունեցած պէտք է որ լինի:

Այս բոլորը ցոյց է տալիս, որ բացի վերոյիշեալ 751 բառերից, կան հայերէնի մէջ դեռ շատ բառեր, որոնք զուտ իրանական փոխառութիւն են, թէեւ փաստօրէն կարելի չէ ապացուցանել այդ, քանի որ նրանց համապատասխանը չի գտնուում որեւէ իրանեան լեզուի մէջ: Լեզուաբանի ականջը վարժ է զգալու այդպիսիները լոկ հնչական ձևից, այսպէս պարսկական են հնչում ականսան, ամբասան, աշխարհաւանդիկ, աշխոյժ, աշանակ, աշարակ, ապարօշ, ապիզակ, հանապազ և շատ այսպիսի բառեր: Առհասարակ այն հայերէն բառերը, որոնք սկսում են հրա, պա, սկզբնաւորութեամբ, կամ վ տառով և կամ վերջանում են ալ վերջաւորութեամբ, պարսկական փոխառութիւն են: Զրա սկզբնաւորութեամբ մենք ունինք 24 բառ, որոնք են. հրաժարիլ, հրաժեշտ, հրահանգ, հրամայել, հրաման, հրամանատար, հրամեմ, հրաւեր, հրապար, հրապարակ, հրապոյր, հրապախ, հրասարակել, հրաւեր, հրքուակ, հրեշտակ, հրէշ, հրիսակ, հրճուման, հրոսակ, հրովարակ, հրոսից, հրումանգան, հրուակ. որոնցից 12ը յայտնի է որ պարսկերէն է, որոնց մէջ հրա համապատասխանում է պրա. Ֆրա նախամասնիկին. տարակոյս չկայ որ միւսներն էլ նոյնպէս փոխառեալ են պարսկերէնից, մանաւանդ որ մի քանիսի համար (հրաժարիլ, հրաժեշտ, հրաւեր, հրասարակել) ուրիշ նշաններ էլ կան:

Պա սկզբնաւորութեամբ ունինք 59 բառ, որոնք են. պասահիլ, պասահար, պասաղիլ, պասանգ, պասանի, պասառ, պասախանի, պասաբել, պասարագ, պասգահիկ, պասգամ, պասգարակ, պասգարհել, պասգոս, պասգոսաբան, պասեղ, պասեւ, պասգրեւ, պասժախ, պասժանակ, պասիժ, պասիւն, պասիճաղ, պասիճան, պասիւր, պասիւ, պասկան, պասկանգարան, պասկանիլ, պասկառիլ, պասկեւ, պասկեմ, պասնառ, պասնեմ, պասմուճակ, պասմուհան, պասնեռ, պասեան, պասեգամ, պասեմ,

պասեիր, պասումանգան, պասուաս, պասուալուր, պասուար, պասուէր, պասուիրակ, պասուիրան, պասուհան, պասուհաս, պասմել, պասպարել, պասրաս, պասրինջ, պասրոյգ, պասրոյս, պասրուակ, պասրուն, պասրուճակ: Սրանցից 28ը պարսկերէն են, որոնց մէջ պա ս համապատասխանում է զնդ. պասի, պիւ. պա, պրա. փայ նախամասնիկին, որ այնպէս յաճախական գործածութիւն ունի իրանեան լեզուներին մէջ. և տարակոյս չկայ՝ որ ֆնացեալներին էլ գոնէ մեծազոյն մասը պարսկերէն է:

Վ տառով սկսող հայերէն բառերը 17ը հատ են, որոնցից 12ը կասկածելի և անըստոյգ, 7ը յուշարէն, 4ը լատիններէն, 12ը երբայեցներէն, 2ը արաբերէն, 3ը բնիկ հայերէն (վարսուն, վեց, ի վերայ) և 52 հատը պարսկերէն են. ֆնացեալ 91 հատն էլ՝ որ անձանթժ է մեծազոյն մասամբ պարսկերէն պէտք է լինին: Արդարեւ հնդեւրոպական վ բառասկզբում հայերէնի մէջ դառնում է գ, հնիս. սվ դառնում է ֆ և հազուադէպ պարագաներ միայն կարելի է գտնել, ուր հնդեւրոպական մի ձև տայ հայերէն վ: Այսպէսով հայերէն բոլոր բառերը՝ որ սկսում են վ ձայնով, չեն կարող հայերէն լինել և յառաջագունէ ենթադրուում է որ փոխառեալ պիտի լինին: Իրանեան լեզուները ունին վի նախամասնիկը, որ այնպէս յաճախական գործածութիւն ունի նրանց մէջ և որ սղուելով՝ հայերէնի մէջ դառնում է վ: Եւ ահա այստեղ է մեր վ-ով սկսող բառերի աղբիւրը:

Գալով ալ վերջաւորութեան, իբրեւ օրէնք կարելի է դնել, որ ամէն հայերէն բառ՝ որ վերջաւորում է ալ և այն ալը նուազական մասնիկ չէ, ուրիշ խօսքով այդ ալը ջնջելով չի ստացւում նոյն բառի մեծը, անշուշտ պարսկերէն է: Այսպէս՝ պարսկերէն են նամակ, հրեշտակ, հրովարակ, ամանակ, ժամանակ, նիզակ, սպիտակ, հրուակ, զանձակ, դասակ, դմակ, երակ, ֆակ, ամբակ, փաթերակ, փերեզակ ևն ևն: — ալ վերջաւորութիւնը պահպանողներն էլ որոշ բառակազմիչ տարր է (պարսկերէնի մէջ դառնում է ա), ուստի ուր որ հայերէնի մէջ նուազական չէ, հաւանաբար պահպանողներն է:

Այն միտքը թէ պարսկերէն մի բառ կարող է հայերէնում պահուած լինել եւ

ընդհանրապես բոլոր իրանեան լեզուները և բարբառները մէջ ջնջուած լինելը՝ բնաւ չպիտի զարմանալի թուի. որովհետեւ հինց այդ իրապէս տեսնուած ենք յատուկ անունների մէջ, քանի որ այսօր էլ հայերը շարունակում են կրել Առասաւ, Շաւաթ, Արեւակ, Բազարաս և այլ նման իրանական անուններ, որոնք մահմեդական պարսիկները խաղաղ չգիտեն։ Դեռ սրանից մի քանի տարի առաջ այդպիսի զարմանալիների շարքումն էին բորոս, պասիւ, պասիւր, պաւար, մուրալ, կարի, պարար, պարարս ևն բառեր, որոնք սակայն նորագիւտ սոցալական գրութեանց մէջ գտնուեցան եւ հաստատուեցաւ որ իրանական փոխառութիւն են։

ԺԱ. դարի հետ սկսեց թուրքական հորգանների յառաջխաղացութիւնը արեւելքից արեւմուտք եւ այդ ժամանակից սկսած կտրուեց հայ ու պարսիկ ժողովուրդների հարեանութիւնը. կտրուեց նաեւ պարսիկ լեզուի ազդեցութիւնը հայերէնի վրայ. այդ ժամանակից սկսում է մի նոր շրջան հայերէնի համար՝ թուրք-թաթարական ազդեցութիւնների շրջանը, որի վրայ պիտի խօսինք առանձին գլխով։

Բայց պարսիկները, ինչպէս հայերի, նոյնպէս և թուրքերի վրայ առանց ազդեցութեան չմնացին. ընդհանրապես այդ ազդեցութիւնը՝ իբրեւ շատ աւելի անքաղաքակիրթ ժողովրդի վրայ, շատ աւելի մեծ եղաւ. և պարսկական լեզուի ազդեցութիւնը՝ այս անգամ թուրքերէնի միջոցով նոր ձևի տակ շարունակեց նաեւ հայերէնի վրայ և շարունակում է մինչև այսօր։ Սակայն այս ազդեցութիւնը արդէն թուրքական կերպարանքի տակ մտած լինելով՝ այդ մասին մեր ուսումնասիրութիւնը պէտք է կցենք նրա հետ։

Վերջացնելու համար այս գլուխը, կարեւոր ենք համարում անել երկու նկատուութիւն ևս։

1. Մենք մինչև այստեղ թուեցինք այն բոլոր պարսկական փոխառութիւնները, որոնք աւանդուած են մեզ հին հայ գրականութեան մէջ։ Բայց ինչպէս վերևում ասացինք, անկարելի է որ մի որևէ գրականութիւն գրի անցկացրած լինի այն բոլոր բառական ու ոճային հարստութիւնները, որ մի որևէ խօսուն լեզու ունի։ Այսպէս էլ հայերէնը, որի բառազանձը ամբողջապէս մեզ աւանդուած չէ և որի մէջ կային անշուշտ դեռ ուրիշ զանազան պարսկերէն բառեր, որոնք առիթ էին ունեցել հայ գրա-

կանութիւնը աւանդելու, յատկապէս իր միակողմանի բնաւորութեան պատճառաւ։

2. Թէև պարսիկերէնի ուղղակի ազդեցութիւնը հայերէնի վրայ դադարում է ԺԱ. դարից սկսած, բայց նա շարունակում է մինչև այսօր էլ պարսկահայ գաղութների վրայ։ Այստեղ մենք չենք ուզում անել պարսկահայ գաղութների պատմութիւնն ու վիճակագրութիւնը, բայց պէտք է շեշտենք, որ պարսկահայ գաղութ առելով մենք ուզում ենք հասկանալ այն հայ գաղութները, որոնք գտնուում են Առաքատականից դուրս և ուղղակի պարսիկ (ոչ թուրք) ժողովուրդի հետ շփման մէջ են։ Այսպէս են ինգլիշի, Ռաշտի, Ղազինի, Համազանի, Թեհրանի, Սուլթանապատի, Սպահանի, Նոր-Ջուղայի և Շիրակի հայերը։ Այս բոլորի մէջ ամենամեծ թիւը կազմում են Սուլթանապատից մինչև Նոր-Ջուղա ցրբւած հայերը, որոնք 30,000-ից աւելի են։ Այս բոլոր գաղութներն էլ նոր ժամանակի ծնունդ են և սկսում են Շահաբասի ժամանակներից։ Այս թագաւորն էր, որ 1603 թուին Արարատեան նահանգի ժողովրդին քչեց Պարսկաստանի այդ հեռավոր վայրերը։ 300 տարուայ ընթացքում հայերը մեծապէս ազդուեցին պարսիկներից ամէն տեսակէտով՝ բացի կրօնքից։ Լեզուն էլ կրեց մեծ ազդեցութիւն, շատ բառեր, ոճեր ու ասացուածներ, շարադասութեան ձև, շեշտ ու առոգանութեան եղանակը պարսկերէնից անցան տեղական հայերէն բարբառներին։ Բայց այս հարցերի քննութիւնը այլևս չի պատկանում հայերէն լեզուի պատմութեան, այլ մասնաւոր բարբառների ուսումնասիրութեան, ուստի և մենք էլ հրաժարում ենք քննութեան առնել այստեղ։

Իսկ այն գաղութները, որոնք հին ժամանակներում հաստատուել էին Պարսկաստանում, անշուշտ ժամանակի ընթացքում բոլորովին ոչնչացել եւ անհետացել են, ձուլուելով տեղական ժողովրդի մէջ։ Այսօր Պարսկաստանում ոչ մի տեղ չկայ այնպիսի հայ գաղութ, որ հայերէն լեզուն կորցրած ու պարսկախոս դարձած լինի։ Այդպիսի հայեր գտնուում են միայն Պարսկաստանից դուրս, հիւսիսային Կովկասում՝ Ղզլարի Բէքէթէյ կամ Ղարաջալիլ գիւղում, Շամախի մօտ՝ Մադրասա գիւղում, և Ղուբայի մօտ՝ Քիլիվար և Սալմաս գիւղերում։ Այս բոլորն էլ պէտք է դադարած լինին Պարսկաստանից հին ժամանակ. իսկ հիմա արդէն հայախոս են դառնում։

ՊՐՈՖ. Ն. ԱՃԱՌԵԱՆ

2. — Ելեմտացոյց 1 Մայիս 1943 — 30 Ապրիլ 1944:

3. — Ընտրութիւն՝ Տնօրէն Ժողովոյ իրենց երկամեայ պաշտօնավարութեան շրջանը աւարտող երեք անդամոց տեղ նոր անդամներու:

յԱտենի Միաբ. Ընդհ. Ժողովոյ կարգացուեցաւ Տնօրէն Ժողովոյ տարեկան Համարատուութիւնը գլուխ առ գլուխ՝ Վարչական եւ Ելեմտական երեսներով, եւ այս մասին վիճաբանութիւնը բաց յայտարարուեցաւ ըստ սովորականին: Քննադատները որոնք նախօրօք պատրաստած էին արդէն իրենց ըսելիքն ու ընելիքը, անպատշաճ լեզուով եւ օրակարգին հետ առնչութիւն չունեցող հին եւ անծնական խնդիրներու ակնարկութիւններով, նախատական արտայայտութիւններ ունեցան Տնօրէն Ժողովոյ անդամներու, կարգ մը պաշտօնեաներու եւ նոյնիսկ Սրբազան Պատրիարք Հօր դէմ, եւ այս բոլորը առանց իրաւունքի: Ու երբ կարգ մը ատենախօսներ, ի մասնաւորի Տնօրէն Ժողովոյ անդամներ, ուզեցին խօսք առնել պատասխանելու համար եղած քննադատութիւններուն եւ լուսաբանելու Ժողովը, դիտողութեան եւ յարձակումներու առարկայ եղած խնդիրներու շուրջ, գլխաւոր քննադատները ետ առին իրենց ըսածները Տնօրէն Ժողովոյ Համարատուութեան մասին եւ առաջարկեցին որ դադրին վիճաբանութիւնները եւ Ընդհ. Ժողովոյ քուէին ենթարկուի Համարատուութիւնը: Ընդդիմադիրները այս քուէարկութեան մէջ յաջողեցան մեծամասնութիւն ըլլալ, վասնզի Տնօրէն Ժողովոյ անդամները իրենց Համարատուութեան մէջ չունէին քուէի իրաւունք: Այսկերպ հակառակ ի գործ դրուած բնադատումին եւ ապօրինութեան, վասնզի առաջին՝ Տնօրէն Ժողովոյ անդամներուն առիթ չտրուեցաւ բերելու իրենց լուսաբանութիւնները, եւ երկրորդ՝ գլխաւոր քննադատները յատենի Ժողովոյ ետ առնելով հանդերձ իրենց ըսածները՝ դարձեալ չվաւերացուցին Համարատուութիւնը: Եւ այս առաջին արարը եղաւ կազմակերպուած անկարգութեան:

ՆիՍՏ Բ. 24 Մայիս 1943, Միաբ. Ընդհ. Ժողովոյ Բ. Նիստին Օրակարգն էր ամբողջական ընտրութիւնը Տնօրէն Ժողովոյ վեց անդամներուն, Սրբազան Պատրիարք Հօր եւ Լուսարարապետի ներկայած կրկնանուն ցանկէն:

Կատարուեցաւ այս մասին գաղտնի քուէարկութիւն եւ ծայններու մեծամասնութեամբ Տնօրէն Ժողովոյ անդամ ընտրուեցան փոխան վեցի, երեք հոգի միայն, Շաւարշ, Յուսիկ եւ Հմայեակ Վարդապետները: Երկրորդ քուէարկութեան, ընդդիմադիրները որոնք յաջողեցին երկու անձեր որսալ իրենց կողմ, կարգ մը շացուցիչ խոստումներով, ճերմակ քուէներով արգելք եղան Տնօրէն Ժողովոյ միւս երեք անդամներու ընտրութեան, եւ պահանջեցին որ նոր ցանկ բերուի, անոր վրայէն շարունակելու համար Տնօրէն Ժողովոյ պակասեալ երեք անդամներու ընտրութիւնը: Հոս այս ընտրութեան կերպի մասին վէճ յարուցուեցաւ եւ կարգ մը ատենախօսներ իրաւամբ դիտել տուին, հիմնուած մեր Կանոնի 29-րդ Յօդուածի տրամադրութեան վրայ, թէ Ժողովը իրաւունք չունի մերժելու Սրբազան Պատրիարք Հօր եւ Լուսարարապետի ներկայած ցանկը, քանի որ Տնօրէն Ժողովոյ ամբողջական ընտրութեան պարագային՝ ընտրելեաց ցանկին պատրաստութեան իրաւունքը եւ մատուցումը կը պատկանի միայն Սրբազան Պատրիարք Հօր եւ Լուսարարապետին:

Սակայն հակառակ կանոնական եւ աւանդական այս հասկնալի եւ որոշ հասկացողութեան, ընդդիմադիրները որոնք յաջողեցին այդ նիստին մեծամասնութիւն կազմել, որոշեցին որ Տնօրէն Ժողովոյ երեք նոր անդամները Սրբազան Պատրիարքին եւ Լուսարարապետին հետ միասին Ընդհ. Ժողովին բերեն Տնօրէն Ժողովոյ պակասեալ անդամներուն ընտրութեան համար կազմուելիք ցանկը:

Սրբազան Պատրիարք Հայրը Միաբ. Ընդհ. Ժողովոյ այս որոշումը ստանալէ վերջ, մասնաւոր գիրով մը յանձնարարեց որ Ժողովը ինքզինք հակականոնական ընթացքի մը մէջ չընէ, հրահանգելով նոյն ատեն որ Տնօրէն Ժողովոյ ընտրութիւնը ամբողջացուի իր եւ Լուսարարապետի կողմէ Ժողովին մատուցուած ցանկին վրայէն:

Սակայն հակառակ Սրբազան Պատրիարք Հօր գրաւոր յորդորին եւ հրահանգին, ինչպէս նաեւ Կանոնի բացորոշ տրամադրութեան, ընդդիմադիրները կրկին անգամ որո-

շում անցուցին ստիպելու Սրբազան Պատրիարք Հայրը որ նոր ցանկ բերէ, պատրաստուած Տնօրէն Ժողովոյ նորընտիր երեք անդամներու հետ միասին:

Ասիկա եղաւ Կանոնագիրը ըստ կամա այլայլելու երկրորդ արարքը, որ բացորոշ կերպով կ'անտեսէր Պատրիարքական Հեղինակութիւնը եւ Լուսարարապետի իրաւունքը:

ՆԻՍՏ Դ. 27 Մայիս 1943, Նորին Ամենապատուութիւն Սրբազան Պատրիարք Հայրը չափազանց յուզուած ժողովներու այս անախորժ վիճակէն, վտանգաւոր տագնապի մը (crise) ենթարկուեցաւ. գիշերանց կանչուեցաւ Սրբազանին անձնական Բժիշկը՝ Տօթթ. Վ. Գալպեան որ յետ բնութեան հաստատեց թէ Սրբազանին տագնապը արդիւնք է յուզումներու եւ զրաւոր արձանագրութիւն թողուց որ Սրբազան Հիւանդին չհաղորդուի զինք յուզող ոեւէ խնդիր, մինչեւ որ մեղմանայ +էւը եւ կարելի ըլլայ Նորին Ամենապատուութեան զբաղիլ վանական խնդիրներով: Յաջորդ նիստին Ատենապետը ժողովին կը հաղորդէ Սրբազան Պատրիարք Հօր վիճակը եւ Բժիշկին հրահանգը, որուն պատճառաւ կարելի չէր եղած Սրբազան Պատրիարքին մատուցանել Ընդհ. Ժողովոյ որոշումը ի մասին Տնօրէն Ժողովոյ նշանակեալ անդամներու ընտրութեան: Ընդդիմադիրները աղմկեցին, բնադատեցին, հայհոյեցին եւ այդ իրարանցումին մէջ կարելի չըլլալով շարունակել Ժողովը, կը փակուէր այդ նիստը եւս:

ՆԻՍՏ Դ. եւ Ե. 15 - 18 Յունիս 1943, նախորդ նիստէն երկու շաբաթներ վերջ, Բժիշկին արտօնութեամբ Սրբազան Պատրիարքին մատուցուեցաւ Ընդհ. Ժողովոյ վերոյիշեալ որոշմագիրը: Սրբազան Պատրիարք Հայրը երկրորդ գիրով մը Ընդհ. Ժողովին յղեց Իր եւ Լուսարարապետի միայն իրաւունք եղող ցանկը, զրելով թէ «Ընդհ. Ժողովը իր նախընթաց նիստին մէջ տուանց ոեւէ կանոնական հիմքի, միայն երեք հոգի ընտրեց այդ ցանկէն. որպէսզի Ս. Աթուռ ունենայ իր օրինաւոր վարչութիւնը եւ գործերը կարգադրուին ու ճշտուին եւ անպարս պահուի Ս. Աթուռոյ վարքն ու վայելած բարի համբաւը, կը ներկայացնենք նոյն ցանկը հրահանգելով սիրողաբար որ ամբողջացուի Տնօրէն Ժողովոյ պակասեալ անդամներու ընտրութիւնը այս ցանկին վրայէն»:

Ընդհ. Ժողովի մէջ ընդդիմադիրները սակայն փոխանակ Սրբազան Պատրիարք Հօր զրկած ցանկով եւ ընտրութեամբ զբաղելու, սկսան ամբաստանել Ժողովին Ատենապետը, որ Ընդհ. Ժողովի այդ որոշումը ճիշտ ժամանակին չէր յանձնած Սրբազան Պատրիարք Հօր: Զուր անցան Ատենապետին եւ ուրիշ Ժողովականներու խօսքերը թէ այդ յապաղումը Բժիշկին հրահանգով էր եղած, վասնզի Սրբազան Պատրիարքը իր անցուցած +էւին պատճառաւ երկու շաբաթներ վերջ միայն ի վիճակի կ'ըլլար զբաղելու այս խնդիրներով: — Սակայն ընդդիմադիրները չուզեցին համոզուիլ եւ վստահութեան քուէ առաջարկեցին Ատենապետին ղէմ. Ժողովը մեծամասնութեամբ վստահութիւն յայտնեց Ատենապետին. իսկ ընդդիմադիրները Ժողովը խանգարելով, աղմկայոյց մեկնեցան: Այսպէս փակուեցան երկու այս նիստերն ալ:

ՆԻՍՏ Զ. 19 Օգոստ. 1943, Ընդհ. Ժողովոյ այս նիստը տեղի ունեցաւ նախընթաց նիստէն աւելի քան երկու ամիս յետոյ, Միաբանութեան զիտակից անդամներու դիմումին եւ խոստումին վրայ Սրբազան Պատրիարք Հօր, լրացնելու համար ընտրութիւնը Տնօրէն Ժողովոյ երեք պակասեալ անդամներուն:

Այս նիստին, ընդդիմադիրներէն ինը հոգի, Ժողովին չեկան, իրենց ստորագրութեամբ գիր մը զրկելով Սրբազան Պատրիարքին, առարկելով նախ թէ իրենց ուշ զըրկուած էր Ընդհ. Ժողովոյ կոչնագիրը, երկրորդ՝ բողոքելով թէ Ս. Պատրիարքը ինչո՞ւ չէր զործադրեր նախորդ Ժողովին որոշումը, եւ թէ Տնօրէն Ժողովի նորընտիր երեք անդամներն ալ պէտք է մասնակցէին ցանկի պատրաստութեան: Ընդհ. Ժողովը յետ երկար խորհրդակցութեան ճիշտ եւ իրաւացի չգտաւ այս բողոքը, եւ վերադառնալով իր Օրակարգին Տնօրէն Ժողովոյ անդամ ընտրեց Հոգեւորն Տ. Գէորգ, Տ. Պարգեւ եւ Տ. Հայրիկ Վարդապետները, Սրբազան Պատրիարք Հօր եւ Լուսարարապետի նախապէս Տ. Հայրիկ Վարդապետները, Սրբազան Պատրիարք Հօր եւ Լուսարարապետի նախապէս ներկայած ցանկին վրայէն, ամբողջացնելով այս կերպ ամիսներէ ի վեր ձգձգուող եւ անաւարտ մնացած Տնօրէն Ժողովոյ կազմը:

ՆԻՍՏ Է. 20 Օգոստ. 1943, նախորդ նիստին, Տնօրէն Ժողովոյ նորընտիր ան-

դամներէն Տ. Յուսիկ Վրդ. Աւետիսեան մատուցած էր իր հրաժարականը, զոր ժողովը ընդունած էր: Այս Նիստին մէջ Ընդհ. ժողովը Յուսիկ Վրդ.ին տեղ ընտրեց Հոգ. Տ. Ներսէս Վրդ.ը, յետոյ որոշեց որ երեք անձներէ բաղկացած Յանձնախումբ մը ընտրուի, քննելու համար Չ. Նիստի որոշումներուն դէմ բողոքող ինը Վարդապետներու գիրը:

ՆԻՍՏ Ը. 23 Օգոստ. 1943, Յանձնախումբը յետ մանրազննին քննութեան, բերաւ իր հետեւեալ եզրակացութիւնը Ընդհ. ժողովոյ, բողոքողներու մատնանշած հինգ կէտերուն ի պատասխան:

ա. — Նորին Ամենապատուութիւնը համաձայն Միաբ. Կանոնի 38րդ Յօդուածին աւելի քան 24 ժամ առաջ յանձնած է ժողովի Օրակարգը որպէսզի զրով ծանուցուի իւրաքանչիւր ժողովականի: Բայց Ընդհ. ժողովոյ Դիւանը չափով մը թերացած է կոչնագիրը փութով ցրուելու մէջ, որուն համար Պատկ. Ընդհ. ժողովը իր զիտողութիւնը ներկայացուց Դիւանին, ու պահանջեց որ ուրիշ անգամ աւելի փութկոտ եւ ճշդապահ գտնուի ան: (Միաբ. Ընդհ. ժողով 1943 - 44 ՆԻՍՏ Զ.):

բ. — Նորին Ամենապատուութիւնը արդէն իսկ ընտրուած ժողովականները ժողովի չէ հրաւիրած մօտաւորապէս երեք ամիսներ, եւ չէր կրնար հրաւիրել, քանի որ Տնօրէն ժողովի կազմը չէր ամբողջացած ըստ տրամադրութեան Միաբ. Կանոնի 29րդ Յօդուածի:

գ. — Նորին Ամենապատուութիւնը Միաբ. Ընդհ. ժողովոյ «անդամոց ոմանց բացակայութենէն շէ օգտուած խուսափելու համար Խ. դէմ կազմուելիք մեծամասնութենէ մը» եւ ժողովի հրաւիրած է բոլոր Հոգեշնորհ Հայրերը, եւ ոչ թէ միայն զանոնք «որոնք պիտի ծառայէին Իր անձնական նպատակներուն»:

դ. — Նորին Ամենապատուութիւնը «Միաբ. Կանոնի 29րդ ինչպէս նաեւ Կանոնադրութեան 48րդ Յօդուածները ընտրարկելով» վեցանուն ցանկը չէ կազմած: Այդ վեցանուն ցանկը կը ներկայացնէ Միաբ. Ընդհ. ժողովոյ Մայիս 24ի Նիստին ընտրական բուլետեններէն յետոյ համեմատականի մնացած վեց թեկնածուներու անունները: Նորին Ամենապատուութիւն այդ Նիստին ընտրուած երեք ժողովականներով նոր վեց անուն ցանկ մը կազմելու որոշումը չգործադրելու ազատ էր, նկատելով որ այդ որոշումը ոտնձգութիւն մըն էր Իր Պատրիարքական իրաւասութեան դէմ եւ հակառակ Միաբ. Կանոնի 29րդ Յօդուածին:

է. — Նորին Ամենապատուութիւն «ի շարս Միաբանից Ընդհ. ժողովի չէ հրաւիրած Ս. Աթոռոյ Աւագ-Սարկաւազները եւս», նկատելով որ Կանոնի ակնարկուած 35րդ Յօդուածի լման գործադրութիւնը Իր գահակալութենէն տարիներ առաջ դադրած էր արդէն. վասնզի զանազան արդարացուցիչ պատճառներով, Իր Երջանկայիշատակ նախորդներէն Գուրեան Պատրիարքը տնօրինած էր որ Սարկաւազները պահեն իրենց ընտրողի իրաւունքը միայն եւ ոչ ընտրելիի. իսկ Գուշակեան Պատրիարքը սահմանափակած էր Սարկաւազաց Ընդհ. ժողովի մասնակցութիւնը՝ միայն Պատրիարքի, Պատրիարքական Տեղապահի եւ Լուսարարապետի ընտրութեանց պարագաներուն (ՏՆ՝ս 1934-1935 ՆԻՍՏ Թ.):

Յանձնաժողովը իրաւամբ կ'եզրակացնէր թէ Նորին Ամենապատուութեան հրաւիրած Ընդհ. ժողովը օրինական էր, թեկնածուներու ցանկը նմանապէս օրինաւոր էր, Ընդհ. ժողովը օրինաւորապէս կազմուած էր, ինչպէս ցոյց տուին վերոգրեալ բացատրութիւնները: Հետեւաբար Օգոստոս 19-ին կատարուած ընտրութիւնը օրինաւոր էր ըստ ամենայնի:

Յանձնաժողովը հետեւաբար կը հաստատէր թէ,

ա. — Օգոստոս 19-ի ընտրութիւնը չէր կրնար չեղեալ նկատուիլ:

բ. — Սարկաւազաց մասնակցութեան վերաբերմամբ տիրող սովորութեան պահպանումը աւելի օգտակար է Ս. Աթոռոյ համար:

գ. — Թեկնածուներու ցանկին պատրաստութիւնը եղած է Միաբանական Կանոնաց համաձայն:

Վերոգրեալ բացատրութիւնները բաւական էին ցոյց տալու որ Նորին Ամենա-

պատուութիւնը պատրաստակամ գտնուած է բանիւ եւ գործով, Ս. Աթուոյ Կանոնները գործադրելու «գործ պահելու ուխտ քրած է առաջի Ս. Սեղանոյ»:

Ընդհ. Ժողովը իր Ը. Նիսիին մէջ, 23 Օգոստոս 1943, իւրացուց Յանձնախումբի Բնութեան այս արդիւնքը եւ լինց զանոնք նոյնութեամբ բողոքովներուն, ի պատասխան իրենց բողոքագրին:

Այսկերպով կը վերջանար աւելի բան երեք ամիսներ տեւող ապօրինի եւ ամուլ պայքարը ընդդիմադիրներու, եւ Միաբ. Ընդհ. Ժողովը իր այս Ը. Նիստին մէջ ամբողջովին կը դատապարտէր զիրենք իրենց անհարկի եւ ապօրէն պահանջներուն մէջ եւ անարդար վերագրումներուն համար:

Բ

ՆՈՒՏ Թ. Ժ. ԺԱ. ԺԲ. ԺԳ. եւ ԺԴ.

«Վանքի տագնապ»-ի այս առաջին վարագոյրէն վերջ, երբ կիրքերը մնումացած եւ խնդիրները աւելի յստակուած կը թուէին. Միաբ. Ընդհ. Ժողովը վերակազմած ըլլալով իր Տնօրէն Վարչութիւնը, գործի սկսաւ: Իւրացուց յաջորդ տարուան Ելեւմտացոյցը, որ հինգ ամիսներէ ի վեր վերոյիշեալ խնդիրներուն պատճառաւ տակաւին վաւերացման չէր ենթարկուած, եւ ծախքերը նախորդ տարուան Ելեւմտացոյցին համեմատ կը տընտեսուէին, ի Նիստ գումարուեցաւ 11 Հոկտ. 1943-ին, եւ իր Թ. Ժ. ԺԱ. ԺԲ. ԺԳ. ԺԴ. Նիստերուն մէջ քննեց 1943 - 1944 տարուայ Ելեւմտացոյցը իր արդեանց եւ ծախուց բաժիններով, եւ ըրաւ անհրաժեշտ ու սովորական կարգ մը սրբագրութիւններ: Ասոնց կարգին ընդդիմադիրները օգտուելով կարգ մը բացակայութիւններէն պարտադրեցին Ժողովին հետեւեալ անպատեհ որոշումներ:

Կը յիշատակենք զանոնք միայն՝ որոնք խնդրոյ առարկայ եղան բողոքողներէն, գործադրուած չլլալուն համար Սրբազան Պատրիարք Հօր եւ Տնօրէն Վարչութեան կողմէ:

1. Սրբազան Պատրիարք Հօր համար միայն մէկ հիւանդապահ պահուի, ամսական 15 ոսկիով:

2. Սրբազան Պատրիարք Հօր կերակուրը պատրաստուի վանքի խոհանոցին մէջ:

3. Ժողովը ջնջեց Սրբազան Պատրիարք Հօր խոհարարի ամսականը:

4. Ժողովս մերժեց կալուածոց բարտուղարի տարեկանը Լ. Պ. 120:

5. Որոշուած էր նաեւ որ, Երուսաղէմի կալուածոց գործը յանձնուի Տնօրէն Ժողովոյ կողմէն ընտրուած երեք վարդապետներու: Ընդհ. Ժողովոյ այս որոշումը որ քննադատութեան զլխաւոր առանցքը կը կազմէր բողոքողներու խմբակին, գործադրուած է Սրբազան Պատրիարք Հօր կողմէն, կանոնական ճշդումով մը, երկու անձեր որոշելով իրր կալուածական Յանձնախումբի անդամներ գործակցելու համար Տեսչին հետ:

Նորին Ամենապատուութիւն Սրբազան Պատրիարք Հայրը ապագայ անպատեհութեանց դուռ չբանալու համար, ճիշտ չէր նկատած Ընդհ. Ժողովոյ այս որոշումներէն ոմանք գործադրութեան գնելու, որովհետեւ այս անգամուան Ընդհ. Ժողովը, յանրաւի ինքզինքին իրաւունք էր տուած, բուէարկելու որոշումներ, որոնք Վարչական Մարմնի, այսինքն Տնօրէն Ժողովոյ իրաւասութեան մէջ կ'իյնային. եւ Նորին Ամենապատուութիւնը Կանոնի եւ որոշումներու նկատմամբ իր ունեցած բացարձակ իրաւասութեանց եւ զանոնք ճշգրտէն գործադրելու ուխտին համեմատ էր որ կը շարժէր: Մնաց որ, Կալուածոց Տեսչութեան վերաբերեալ առաջարկին հանդէպ Սրբազան Պատրիարք Հօր ցոյց տուած կանոնական վերապահումէն զատ, միւսներուն կարգադրութեան համար Սրբազան Պատրիարք Հայրը յարմար նկատեց որ Տնօրէն Ժողովը զինքը դարձանող Բժշկին հետ խորհրդակցարար կարգադրէ այդ մասին ինչ որ անհրաժեշտ էր:

Ասկայն յագուրդ չգտած կիրքերը պոռթկալու ելք կը փնտռէին:

Ընդհ. Ժողովներու այս որոշումներէն տասը օր վերջ, ընդդիմադիրներէն 13 հոգիներ հաւաքուած, Սրբազան Պատրիարքին կը ներկայանան, առանց կանխաւ իմացնելու, կը պահանջեն Նորին Ամենապատուութիւնէն որ գործադրէ Ընդհ. Ժողովոյ վերո-

յիշեալ որոշումները: Սրբազան Պատրիարքը իրենց կը պատասխանէ թէ Ինք «կը գործադրէ այն որոշումները միայն՝ որոնք համաձայն են մեր Կանոնին եւ դէմ չեն վանքին շահերուն» որոնց անվթար պահպանութեան համար ըրած է Ինք իր ուխտը»: Ընդդիմադիրներէն մէկը առաջ անցնելով, կը պատասխանէ Սրբազանին թէ՝ «իրենք տաք գլուխ երիտասարդներ են, պատասխանատու չեն իրենց ըրածին»: Ապա 15 վայրկեան ժամանակ կուտան պահանջելով Սրբազանէն Յուշատուս մը որ անյապաղ գործադրուէին Ընդհ. Ժողովոյ այդ որոշումները: «Ես ստիպման տակ ոչինչ կը գրեմ» կը պատասխանէ Սրբ. Հայրը:

Բողոքողներու այս ընթացքը յուզում յետոյ նուազում, եւ ապա սրտի +էշ կը պատճառէ Սրբազան Պատրիարք Հօր: Գիշերուան ժամը 9.30-ին կը կանչուի Տօթթ. Վ. Կալպեանը, որուն խնամքներուն շնորհիւ հազիւ կարելի կ'ըլլայ ազատել Սրբազանը: Այս առթիւ Տօթթորը Տնօրէն Ժողովին կը մատուցանէ զիր մը, հաստատելով թէ +էշին պատճառը ցոյցն էր եղած, եւ եթէ նման սպառնալիքներ կրկնուին վտանգելու համար Սրբազան Հիւանդին կեանքը, ատոր միակ պատասխանատուն Տնօրէն Ժողովը պիտի նկատուէր: Եւ թէ հակառակ պարագային ինքը պիտի ստիպուէր անհրաժեշտ միջոցներ մտածել, յարգելի Հիւանդը պաշտպանելու համար: Տնօրէն Ժողովը իր յաջորդ Նիստին մէջ լուրջ նկատողութեան առաւ Տօթթորին այս տեղեկագիրը, եւ որոշում կայացուց որ Սրբազանին ներկայանալ ուզողները կանխապէս պարտաւոր էին առնելու Սրբազան Պատրիարք Հօր հաւանութիւնը:

Քանի մը օրեր վերջ, հակառակ այս որոշումին, Նոյեմբեր 9-ին խռովարարները Պատրիարքարան կը հաւաքուին արգիլելու համար Տնօրէն Ժողովոյ գումարումը: Ժողովականներէն ոմանք կը զգան ըլլալիքը եւ կը մեկնին: Յուցարարները յետոյ Լուսարարապետին կը հանդիպին եւ կը ստիպեն զինքը որ իրենց հետ միասին ժողովասրահը գայ: Հոն զինք շրջապատած՝ կարգ մը սպառնալիքներէ եւ անարգական արտայայտութիւնէ վերջ, Տնօրէն Խորհրդոյ Ժողովասրահը կը գոցեն եւ բանալին իրենց հետ առած կը մեկնին:

Յաջորդ օրը Նոյեմբեր 10-ին, Պատրիարքարանի դիւանատուններուն առջեւ կը հաւաքուին խռովարարները, կ'արծակեն պաշտօնականները եւ կը գոցեն պաշտօնատուները: Յետոյ Պատրիարքարանի արտաքին դրան առջեւ խմբուած՝ անընդհատ կը հնչեցնեն զանգակը: Հիւանդապահները չեն բանար Պատրիարքարանի դուռը, ու Լուսարարապետին կ'իմացնեն եղելութիւնը: Լուսարարապետը մտածելով որ այդ ներխուժումէն եւ ըլլալիք սպառնալիքներէն Սրբազանը կրնայ վտանգուիլ, կը ստիպուի ոստիկանութեան զիմել:

Նոյեմբեր 11-ին խռովարարները երկորդ փորձ մը կ'ընեն Տնօրէն Ժողովոյ Նիստերը զաղրեցնելու: Յաջորդ օրը Սրբազանին կ'իմացնեն եղելութիւնը, որ Տնօրէն Ժողովոյ անդամներուն հետ խորհրդակցաբար կ'որոշեն որ քանի մը օրուան համար ոստիկան մը հսկէ, որպէսզի գալիք անպատեհութեանց առջեւը առնուի:

Նոյեմբեր 22-ին խռովութիւնները կը շարունակուին, Սրբազան Պատրիարք Հայրը կը ստիպուի կարգադրութեամբ պատժել խռովարար խմբակին պետ՝ եւ այս բոլոր անհաճոյ արարքներուն զլխաւոր հեղինակը՝ Պարոյր Վրդ. Մինասեանը, նկատի ունենալով իր տասը տարիներու անցելը, եւ մանաւանդ վերջին տարուան ընթացքին իր ի յայտ բերած ոգին որ կը սպառնար ոչ միայն խանգարելու վանական մեքենան, այլ նաեւ զիմազեղծելու այս Հաստատութեան կրօնական նկարագիրը:

Իր կողմնակիցները կը բողոքեն Սրբազան Պատրիարքին, յետոյ հեռագրաւ եւ նամակներով կը զիմեն էջմիածին, Կիլիկիոյ Կաթողիկոսութեան եւ Եգիպտոսի Թեմերուն, ինչպէս նաեւ Երուսաղէմի Կաթաւարչին, բողոքելով Սրբազան Պատրիարք Հօր արծակած վճռին դէմ: Երկու օր յետոյ Կաթաւարիչը անձամբ կ'այցելէ Սրբազան Պատրիարք Հօր, իր ցաւը կը յայտնէ եղած անկարգութիւններուն համար եւ Պատրիարքին կը խոստանայ իր եւ Կաթաւարութեան աջակցութիւնը: Յետոյ արտօնութիւն կը խնդրէ Ս. Պատրիարքէն, խօսելու իրեն զիմող Վարդապետներուն: Քանի մը օր վերջ բողոքագիր ներկայացնող Վարդապետները Կաթաւարչատուն կը կանչուին, Կաթաւարիչը խիստ կերպով կը յորդորէ զիրենք որ կարգապահ եւ հնազանդ ըլլան իրենց Պետին եւ ունեւան կրօնականի վայել ընթացքը:

Ահա «Երուսաղէմի տագնապը» իր գլխաւոր փուլերուն մէջ, եւ ճշգրիտ ներկայացումով: Չէինք ուզեր, ինչպէս ըսինք, այս էջերէն խօսիլ ներքին այս տխուր իրադարձութիւններու շուրջ, սակայն այլեւս անհրաժեշտ կը նկատենք անոնց ճշգրիտ պատկերը տալ բոլոր անոնց՝ որոնք կ'ուզեն իրազեկ ըլլալ ճշմարտութեան:

Այս բոլորէն վերջ, չենք կրնար հոս չյայտնել մեր ցար երուսաղէմի կարգ մը ազգայիններուն, որոնք առաւելապէս խմբակցական ոգիէ եւ անձնական նկատումներէ տարուած, ուղղակի եւ անուղղակի միջոցներով քաջայերեցին Իշխանութեան դէմ այս անկարգութիւնը, եւ պատճառ եղան որ երկարածգութիւն ան, երթալու համար մինչեւ Բարձրագոյն Դատարանը:

Տխուր այս իրադարձութեանց ի խնդիր, նախ եգիպտոսէն, ապա Սիւրիայէն, կղերական եւ աշխարհական պաշտօնական մարմիններու ներկայացուցիչներ անպաշտօն եկան, ու սրտցաւորէն հետաքրքրուեցան եղածներովը, որոնց արծազանգը շատ աւելի եղած էր քան իրականութիւնը, ու տեղւոյն վրայ ստուգեցին եղելութիւնը իր արտաքին եւ ներքին ծալքերովը: Լսեցին երկու կողմերէն, եւ բոլորն ալ, համաձայն իրենց գրաւոր ու պաշտօնական յայտարարութիւններուն, դատապարտեցին խռովարարները կրօնական ու ազգային այս Տանը նկատմամբ իրենց ունեցած ոգիին՝ եւ Իշխանութեան հանդէպ ցոյց տուած իրենց հետ կեցուածքին համար: Յորդորեցին որ զիտակցին իրենց դերին, յարգեն այս նուիրական Հաստատութեան վարկը եւ հնազանդին Իշխանութեան, որպէսզի չխռովի իրենց նկատմամբ Ազգին խղճմանը եւ Աստուծոյ նայուածքը:

Վարժարանի հինգ Սարկաւագները, որոնք անխոհմօրէն միացած էին խռովարարներուն, տարուած անոնց խոստումներէն, ներողագիր ներկայացուցին Սրբազան Պատրիարք Հօր եւ հեռացան ապստամբ խմբակէն:

Գ

Կուգանք քանի մը խօսք նուիրելու իրողութեան արծազանգին, Սփիւռքի Հայ Մամուլին մէջ, որ հանրային կարծիք ստեղծելու եւ զայն ղեկավարելու կը ծառայէ ընդհանրապէս. «Երուսաղէմի տագնապը» նկատմամբ ունեցաւ տարբեր եւ ներհակ կեցուածքներ, համաձայն զինք ներկայացնող խմբակցական ոգիին եւ ազգային այս կարգի հարցերը դիմաւորելու մեթոտին:

Յ---ԷԷԷ իր «Տագնապի մը առջեւ» խմբագրականով, արդար եւ սրտցաւ ոգիով կը փափաքէր որ կրօնական ու ազգային այս Հաստատութեան նկարագիրը գործի կամ շահու հաղորդութեամբ հաւաքուողներու արտայայտութիւն մը չըլլար, այլ նուիրումի ուխտով դաշինքուած եղբայրութիւն մը, որ պիտի ջանար վերածելու կրօնական այս Ուխտը ոչ միայն հոգեւոր մխիթարութեան մշտանորոգ աղբիւրի մը, այլ նաեւ բարոյական դաստիարակութեան եւ մտաւոր ու ազգային մշակոյթի վառարանի մը:

Սակայն արդար ու ճիշտ չէին իր այն արտայայտութիւնները, թէ կրօնական, բարոյական եւ ազգային զգացումներու հետ միասին՝ անտեսուած են Օրէնքն ու Կանոնը: Չենք գիտեր թէ ներքին եւ արտաքին ինչ փաստերու կրթնած, ինքզինքին իրաւունք կուտայ Յ---ԷԷԷը այսպէրպէս արտայայտուելու. սակայն միակ իրողութիւնը այն է որ յանուն այդ մեծ եւ սրբազան սկզբունքներուն է որ կը մղուի պայքարը, եւ Իշխանութիւնը չէ որ անհաւատարիմ կը մնայ անոնց, ինչպէս ցոյց կուտան ժողովական ատենազրոյթիւններէն ելուելու համառօտ բայց ճշգրիտ իրադարձութիւնները:

Անտեսուած չեն Օրէնքն ու Կանոնը, ոչ ալ խախտած բարոյականը, այս Հաստատութենէն ներս: Աւելորդ կը նկատենք այս աւելի քան ստոյգ իրողութիւնները փաստերով պաշտպանել, քանի որ այդ աշխատանքը ըրին արդէն այնքան ձեռնհասութեամբ եգիպտոսէն եւ Սիւրիայէն անպաշտօն կերպով Ս. Աթոռս եկած յարգելի ներկայացուցիչները: Հակառակ իրողութեանց այս պայծառ կերպարանքին, մենք կը զարմանանք թէ ինչպէ՞ս Յ---ԷԷԷը կ'արտօնէ ինքզինքը «տագնապը» մէջ տեսնելու նաեւ բաժին մը՝ որուն պատասխանատուութիւնը իյնար Վանքին Օրինաւոր Իշխանութեան: «Պայքարող կողմեր» չկան, բոլորն ու դժգոհութիւնը ոչ մէկ ատեն կրնան պայքարի դաշտ

դարձնել Հաստատութիւն մը, որուն հիմնական սկզբունքը հնազանդութիւնն է Իշխանութեան, Հեղինակութեան: Եթէ դէպքերը զեցին անցան այս սահմանը եւ բողոքը վերածուեցաւ առեւելոյթ պայքարի, աւոր պատասխանատուութիւնը պէտք է փնտռել բողոքարկուներու մօտ եւ ոչ թէ դարաւոր իրաւունքներու նախանձորդ Վանական Օրինաւոր Իշխանութեան: Եթէ կարելի չեղաւ զիրար հասկնալ եւ այդ ոգիին մէջ կարգադրել հարցը, աւոր պատճառը ոչ թէ որովհետեւ խնդիրը բազմերես եւ դժուարալուծելի էր, այլ ընդհակառակն՝ անոր հիմքէն նիհար ըլլալն էր: Մարդիկ երբեմն չեղածէն հարցեր կը ստեղծեն, կիրքի մը գոհացում տալու եւ կամ յիմարտութիւն մը պարտկելու համար:

Սիրելի են Զ---Էէրի զգացումներն ու պահանջները կրօնական ու ազգային այս Հաստատութենէն, սակայն աւելի արդար պիտի ըլլային անոնք, եթէ Զ---Էէր փոխանակ հարցը կողմերու վերածած՝ դատաստանի կերպարանք մը տալու, ամէն բանէ առաջ գիտնար վճարել Իշխանութեան, Օրէնքին եւ Հեղինակութեան նկատմամբ յարգանքի այն տուրքը, զոր մենք դժբախտաբար յաճախ վարժուած չենք վճարելու. եւ հաւասարապէս արդար ըլլալու իր մտածումին մէջ՝ չմնար միայն թերութիւններ մատնանշողի դերով: Հանրային Օրկան մը երբ քարերէն առաջ եւ կամ քարերու հետ աղաղակելու կը ստիպուի, պէտք չէ միայն որոմներէն խօսի, որ ամէնայն ցորենի արտը: Ազնուական ու շինարար կերպ մը չէ ասիկա կը խորհիւնք. ոչ ալ անկեղծ պաշտպանութիւն մը ազգային գերագոյն զգացումներու եւ արժէքներու ի խնդիր:

Դեռ աւելին, «Պատրիարքի շրջապատը ամբօրէն կառչած է պարիսպներուն», թէ «արտաքին միջամտութիւնները փոխանակ իրարահասկացողութեան՝ քայքայած են բողոքող ճակատը» որուն համար կարծես կը ցաւի Զ---Էէր: Թէ «Հայր պէտք է ըլլայ Պատրիարքը որպէսզի միւսները կարենան որդի ըլլալ», ու տակաւին այս կարգի մեղադրանքներ: Զ---Էէրի «Դարմանը» խորագրով իմրագրականին մէջ, որոնք քննադատութենէ աւելի ուրիշ բաներ ըսելու կը հետամտին, բաներ՝ որոնք ոչ միայն հիմնովին հակառակ են ճշմարտութեան, այլ նաեւ առնուազն պէտք չէ նկատառուէին ազգային շահերու սպասը ընողներէն: «Դարմանը» այս կարգի տագնապնդուն, նոյն չափանիշերով չկենալն է Իշխանութեան եւ անոր հերքումը փորձող մարդերու նկատմամբ: Մեր հանրային բարոյականի սլաքը այսքա՞նն ալ պիտի չկրնար որոշել կամ պիտի չուզեր որոշել:

Զ---Էէր, ազգային ընդհանուր շահերու եւ բարոյականին աւելի նախանձախնդիր, չբաւականացաւ միայն թերութիւնները մատնանշելով, այլ զգաց եւ զգացուց մանաւանդ այն մեծ պակասը՝ որ ծնունդ տուած էր այդ անկարգութեան: Ատիկա Իշխանութեան եւ Հեղինակութեան նկատմամբ ցոյց տրուած թեթեւ վերաբերմունքն էր, չըսելու համար անհնազանդութիւնը: Սակայն հոս փակագծի մը մէջ, պարտինք ըսելու թէ Զ---Էէր շատ թեթեւ կը կշռէ վերջին քառորդ դարը Հայ երուսաղէմի կեանքին վրայ: Անարդար է ստորագնահատել սերունդը իր ամբողջ կազմին մէջ, որ հասակ առաւ յիշեալ երեք Պատրիարքներու շրջանին: Եթէ այդ սերունդէն ոմանք այսօր իրենց պաշտածները այրելու երեւոյթ մը կը պարզեն, յանցանքը տարակոյս չկայ թէ մերը չէ:

Զ---Էէր, դէմ է անկարգութեան եւ անիշխանութեան, եւ կը պահանջէ որ ամէն գինով պահպանուի Օրէնքն ու Պատրիարքական Հեղինակութիւնը: Ողջամիտ է այս կեցուածքը, եւ միայն պատիւ կրնայ բերել հանրային Օրկանի մը: Վասնզի կրօնական եւ ազգային շահերու նախանձախնդիր ոչ մէկ հայ կրնայ թոյլ տալ ինքզինքին զօրավիգ հանդիսանալու կարգ ու սարքին եւ Բարձրագոյն Հեղինակութեան մը դէմ եղած ծախող շարժումին կամ կամակոր կեցուածքին՝ որ կը սպառնայ վերիվայր չընել ոչ միայն մեր հանրային բարոյականը, այլ նաեւ այս պարագայիս, վտանգել դարաւոր մեր իրաւունքները քրիստոնէական այս ոստանին մէջ:

Աւելի մէջ հրատարակուած Մեթր Շ. Սեւոյնբեանի տեղեկատուութիւնը, որ անդրադարձը կը փորձէր առաւելապէս Վանքի բարոյական ու կրօնական վիճակներուն, նուիրումի յարգանքի եւ հնազանդութեան նոյն այդ պէտքը կը շեշտէին, կոչ ընելով Միաբանութեան որ զբաղէր առաւելաբար ներքին, հոգեկոն, մտաւոր ու հաւաքական աշխատանքով, հնազանդ եւ համակամ, իրագործելու ա՛յն ինչ որ Ազգը բովանդակ կը

սպասէր այս Հաստատութենէն: Անկողմնակալ եւ կրօնազգաց այս արտայայտութիւնները գովելի են իրապէս:

Վերոյիշեալ թերթերու այս արտայայտութիւնները իբրեւ թելադրանք կամ ակընկալութիւն, առաւելագէտ համակրական ու սրտցաւ, կը նկատենք բարի պահանջքը Ս. Աթոռոյ վերանորոգութեան կեանքին ի հաշիւ: Սակայն չենք կրնար դառնութեամբ չմտածել Աւստրալիոյ շաքարաթերթի յօդուածներուն, Երուսաղէմի հարցին շուրջ, ուր գայթակղութիւն եւ յոռի կողմ միայն տեսնելու տրտում, ցաւառիթ ախորժակներ ու հետաքրքրութիւն միայն զգալի կը դառնան: «Յանցաւորը զրուծիւն է» առաջնորդականին մէջ, Աւստրալիոյ նորէն մեղադրանքներ կ'ընէ Միաբանութեան, Պատրիարքական ընտրութիւններու ծնւի մասին, երբ շատ լաւ գիտէ թէ քաղաքական վերջին իրադարձութեանց եւ Կանոնական փոփոխութեանց պատճառաւ էր որ Ազգը այլեւս նիւթագէտ չէր բերեր իր մասնակցութիւնն այս ընտրութիւններուն եւ ոչ թէ «Ազգին միջամտութիւնը թօթափելու ցանկութիւն» ինչպէս կ'ուզէ ըսել Աւստրալիոյ, որուն խմբագիրը այս իրողութեանց շուրջ այդքան մը չգիտնալու չափ «մանուկ», չէ կը խորհինք:

«Հաւատքի պակաս» իր ուրիշ մէկ խմբագրականին մէջ, նոր հաւատքի եկած այս «մանուկ», անհեթեթ, գռնհիկ, այլ մանաւանդ անխիղճ զգացումով «հաւատքի պակաս» կը տեսնէ Հաստատութեան մը մէջ, ուր ամէն օր այդ հաւատքին սպասը կ'ըլլայ: Հաւատքի նախանձախնդրութիւնը չէ անշուշտ պատճառը այս տողերուն, վասնզի այդ կարգի պարսաւներուն հեղինակները ոչ անոնց հիշտ հասկացողութիւնը ունին եւ ոչ ալ իրական համակրանք կը զգան այդ հաւատքը ունեցող անձերու նկատմամբ: Աւստրալիոյ կրօնական եւ ազգային անկեղծ մտահոգութիւններէ մղուած չէ որ կը գրէ այդ յօդուածները, այլ երբեմն «բաց նամակ» է մը եւ շատ անգամ գոց նամակներէ թելադրուած: Մարդ աւելի քան կոյր պէտք է լինի եւ փոքրոգի, ափ մը յարդի ծուխով ամպոտած տեսնելու համար ամբողջ երկինքը:

Իսկ «Անծէն առաջ օրէնքը» եւ «Պատրիարքը իրաւունք չունի վարդապետ մը կարգազրկելու» յօդուածներով Աւստրալիոյ իր պաշտպանողականը կը հիմնէ դժբախտաբար աւագութիւններու վրայ, առանց մտածելու իր ըսածին: Դիմում կ'ընէ Ազգ. Սահմանադրութեան եւ մեր Կանոնի հատուկ տող վկայութիւններուն, ապացուցանելու համար թէ Ս. Պատրիարքը կրնայ ամբաստանուիլ «Կանոնադրութեան հակառակ կամ անոր գործադրութեան անհոգութեանը համար»: Սակայն Աւստրալիոյ ինչո՞ւ չի հետաքրքրուի զիտ-ծաղրութեան անհոգութեանը համար: Սակայն Աւստրալիոյ ինչո՞ւ չի հետաքրքրուի զիտ-ծաղրութեան համար նախ թէ Սրբազան Պատրիարք Հայրը նման օրինազանցութիւն մը գործած է՞, երկրորդ՝ կարգազրկման պարագան կրօնական խնդիր մըն է եւ կը վերաբերի միայն Եպիսկոպոսական իշխանութեան եւ ոչ թէ Ժողովական որոշումներու, կամ խմբագիրներու ազադակին եւ յանուն Ազգին եւ կարգ մը նուիրակնութիւններու եղած թողութիւն:

Իսկ թէ Ս. Պատրիարք Հայրը իրաւունք ունի՞ կարգազրկելու մէկը՝ որ արժանի ըրած է ինքզինքը այդ պատիժին, ատիկա Եկեղեցական իրաւասութեան կը վերաբերի, եւ Նորին Ամենապատուութիւնը Աւստրալիոյ՝ «Մաժակ», ներէն եւ «մանուկ», ներէն պէտք չունի սորվելու թէ իրաւունք ունի թէ ոչ:

Ժողովներ չէ որ Կարգ կուտան որպէսզի Ժողովներ կարենան զայն ետ առնուլ, այդ Իշխանութիւնը միայն Եպիսկոպոսին է, եւ Ս. Պատրիարքը ի գործ դրած է Իր այդ Իշխանութիւնը «խաղաղ խղճմտանքով եւ իրաւունքով»: Հետեւաբար այս մասին եղած տարակարծութիւնները անխմաստ բարձանջանքներ են լոկ:

Մամուլի այս արտայայտութիւնները մենք կ'ընդունինք որոշ հանդարտութեամբ, որոնց մէկ մասին մէջ լայնօրէն զգալով ազգային համակրանք եւ հաւատարիմ վերաբերում հանդէպ Ս. Աթոռոյ դերին, անոնց մէկ փոքր մասին մէջ զգալով անտեղի, բերում հանդէպ Ս. Աթոռոյ դերին, անոնց մէկ փոքր մասին մէջ զգալով անտեղի, բայց դարձեալ որոշ շահագրգռութիւն հանդէպ այս Աթոռին, (չենք կրնար այս հանդարտութիւնը տարածել նաեւ Աւստրալիոյ թերթին որ հիւրընդունաւ, (չենք կրնար այս հանդարտութիւնը տարածել նաեւ Աւստրալիոյ թերթին որ հիւրընդունաւ է անստորագիր քան վարդապետներու անունով պարսաւագիր մը, մեղանչելով կալած է անստորագիր քան վարդապետներու անունով պարսաւագիր մը, մեղանչելով այսպէս հրապարակագրի ամէնէն տարրական պարտականութեան հանդէպ: Բսան վարդապետներ անուններ ունէին անշուշտ, եթէ ունէին, եւ ոչ թէ երկու բառերու դի-

մակ մը: Անոնք պարտաւոր էին իրենց ստորագրութիւններով երեւիլ, եթէ ունէին, հետեւաբար դիմակներու չենք պատասխաներ), այս խօսքերը Հայ Մամուլին մէջ մեր հարցի մասին երեւան բերած կեցուածքի շուրջը՝ չբնականքի խօսքեր թող չնկատուին: Երուսաղէմի Հայոց դարաւոր Աթոռը ծանր պարտականութիւններ ունենալով հանդերձ, կը սպասէ առնուազն իրաւունքի, արդարութեան զգացում մը՝ մեր ժողովուրդին միտքը առաջնորդելու կանխուած բոլոր սրտցաւ մարդերէն:

Եղէք այս Հաստատութեան նկատմամբ արդար՝ եթէ կը սիրէք կրօնական եւ ազգային այս Աթոռը: Գերագոյն եւ կարեւր արդարութիւնը ուրիշ բան չէ բայց եթէ գիտնալ հիմնական կարեւորութիւն ունեցող արժէքներուն զոհել մասնակի պարագաները: Արժէքներու նկատմամբ մեր այս անհասկացողութիւնն է պատճառը յաճախ, տրուած հարցերու շուրջ մեր թիւր եւ անխորժ աղմուկին:

Ս. ՅԱՆՈՒԹԻ ՆԵՐՍԷՆ

ՏՕՆ ԱԿԱՆՔ ԵՒ ԲԵՄԱԿԱՆՔ

* 9 Հոկտ. Եր. — Սուրբ Գեորգ. երէկ նախատեսակը՝ այսօր՝ Ս. Պատարագը մատուցուեցաւ Ղպտոց Ս. Գեորգ եկեղեցիին մէջ, քարոզեց Տ. Գեորգ Վրդ., ներկայացնելով յանդգնութիւնը օրուան սուրբին, պաշտպանելու համար իր կրօնքը. նուիրումը՝ որով անկա տրամադրեց իր աշխուսական ծագումը տարածումին համար քրիստոնէական հաւատքին:

* 10 Հոկտ. Կիր. — Տօն Վարապալ Սրբոյ Խաչին. երէկ երեկոյն՝ «Հրաշափառ»-ով մուտքը, այսօր՝ առաւօտեան ժամերգութիւնը կատարուեցաւ ի Ս. Զարութիւն. Ս. Պատարագը Ս. Գրիգոր Լուսաւորիչ եկեղեցիին մէջ մատուցեց Տ. Կիրիլ Մ. Վրդ. որ եւ քարոզեց «Զի ճառ խաչին, կրօնական յիմարութիւն է, այլ փրկելոյց մեզ՝ զօրութիւն յկատուածոյ» բնարանով. Օրուան տօնին աւանդութիւնը ներկայացնելով, ցոյց տուաւ որ եկեղեցին հաւատացեալներու մէջ կենդանի կ'ուզէ պահել Խաչին Խորհուրդը: Ու մարդիկ իրենց կեանքը պէտք է վարեն Խաչին ստուերին մէջէն:

* 17 Հոկտ. Կիր. — Ս. Պատարագը մատուցուեցաւ ի Ս. Զակար. քարոզեց Տ. Նորայր Վրդ., «Միաբան լերուք, խաղաղութիւն արարէք եւ Աստուած խաղաղութեան եւ սիրոյ եղիցի ընդ ձեզ» բնարանով. ցոյց տուաւ թէ մարդիկ որքան հեռու են իրենց հոգիներուն մէջ ընդունելէ այդ Աստուածը: Մարդիկ սիրող են խոստովեան, շարութեան, խաբերայութեան, բայց քրիստոնէային հաւատքն է թէ ի վերջոյ հաստատուի պիտի աշխարհի մէջ խաղաղութիւնն ու սէրը ճշմարիտ Աստուծոյ:

* 23 Հոկտ. Եր. — Տօն Սրբոյ Թարգմանչաց Վարդապետաց. Ս. Պատարագը մատուցուեցաւ ի Ս. Զակար. քարոզեց Տ. Նորայր Վրդ., ներկայացրնելով գերը Թարգմ. Վարդապետներուն Ս. Գրիքի թարգմանութեան, կրօնական, ազգային եւ ի-

մացական հետաքրքրութիւններու տեսակետով:

* 24 Հոկտ. Կիր. — Ս. Պատարագը մատուցուեցաւ ի Ս. Զարութիւն, քարոզեց Տ. Պարգե Վրդ., «Եւ մի տանիր դմեզ ի փորձութիւն» բնարանով. ցոյց տուաւ ազօթքին դերը մարդու կեանքին մէջ. անկա որքան հնազանդութեան, ծառայութեան օգի մը ի յայտ կը բերէ ազօթքին մէջ. նոյնքան ներգործաբար ուժ եւ զօրութիւն կը դառնայ անոր հոգեկան, իմացական, փիլիքական ալ կարողութիւններուն զարգացման, աճումին մէջ. Ու ասոր համար, պէտք չէ ձանձրանալ ազօթքին:

* 7 Նոյեմբ. Կիր. — Գիւտ Խաչ. երէկ երեկոյ «Հրաշափառ»-ով մուտքը ի Ս. Զարութիւն կատարուեցաւ հանդիսացեալութեամբ Գեր. Տ. Արտաւազ Սրբ. Սիրմէնեանի, որ Սրբազան Պատրիարք Հօր հրաւերով երուսաղէմ էր ժամանած, նախագահելու համար Գիւտ Խաչի տօնին հանդիսութեանց: Կիրակուտքի ժամերգութիւնը եւ նախատեսակը Գիւտ Խաչի տեղի ունեցան Ս. Գրիգոր Լուսաւորիչ մեզպապական եկեղեցիին մէջ: Այսօր, նոյնպէս, Գիւտ Խաչին ժամերգութիւնը եւ Ս. Պատարագը մատուցուեցան Գիւտ Խաչի վայրին զրացեալութեան մէջ: Ս. Պատարագին քարոզեց Գեր. Տ. Արտաւազ Սրբեպօ. «Զի ճառ խաչին, կրօնական յիմարութիւն է, այլ փրկելոյց մեզ իմաստութիւն յկատուածոյ» բնարանով. պարզեց խորհուրդը Խաչին ու Խաչեային, որոնք իրարմով կ'ամբողջանան, զիրար կը լրացնեն: Գիւտ Խաչը փառաւորումն է Խաչին ու անով արդիւնատուած հոգեւոր կեանքին ժողովուրդներու պատմութեան մէջ, Հայ ժողովուրդը ամենէն աւելի հաւատարիմ որդեկրն է Խաչին ու Խաչեայ Փրկիչին: Եւ ասիկա իրողութիւն է առաջին դարերէն իսկ քրիստոնէութեան:

Ս. Պատարագի աւարտումին կազմուեցաւ մեծահանդէս թափօր Քրիստոսի Ս. Գերեզմանին շուրջը, հանդիսացեալութեամբ Գերաշնորհ Սրբազանին:

— 9 Նոյեմբ. երեքշաբթի ցերեկին, Գեր. Տ. Արտաւազ Սրբեպօ. Սիրմէնեան վերագործաւ իր Առաջնորդական պաշտօնին ի Պէյրութ: